

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ФАРҶАНГ ВА САНЪАТИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ М. ТУРСУНЗОДА**

Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК 491-550-25

ББК:81.2(2тоҷик)+81.2англ.

Р. 27

РАҶМОНОВА ДИЛРАБО ИСКАНДАРОВА

**Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забони
адабии ҳозираи тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ
(дар асоси осори насрии С. Айни)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва
муқоисавӣ

ДУШАНБЕ – 2024

Диссертатсия дар кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии
илмҳои Тоҷикистон омода шудааст

- Роҳбари илмӣ:** **Раҳмонова Наргис Шарифовна** – доктори
илмҳои филология, профессори кафедраи
забонҳои хориҷии Академияи идоракунии
давлатии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон
- Муқарризони расмӣ:** **Юсупова Зарина Розиковна** –
доктори илми филология, профессори
кафедраи забон ва адабиёти руси
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири
Хусрав
Шарипова Адолатхон Шарифовна –
Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, мудири
кафедраи забонҳои МТҒ “Донишгоҳи тиббӣ-
иҷтимоии Тоҷикистон”
- Муассисаи пешбар:** Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ҳимоя рӯзи "10" июни соли 2024, соати 13.00 дар ҷаласаи шурои
диссертатсионӣ 6D.KOA-068 назди Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С.Айнӣ, (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734003, ш. Душанбе, хиёбони
Рӯдакӣ) баргузор мегардад.

Бо мазмуну муҳтавои диссертатсия дар китобхонаи илмӣ
Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ ва тавассути
сомонаи www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2024 фиристода шудааст.

Котиби илмӣ
шурои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои филологӣ,
дотсент

Каримова Д.Н.

МУҚАДДИМА

Наҳв яке аз қисмҳои асосии грамматика буда, ба ду фасл – наҳви ҷумлаҳои сода ва мураккаб ҷудо мешавад. Низоми ҷумлаҳои сода барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаб замина ва воситаи муҳим ба ҳисоб меравад. Дар маҷмӯъ, наҳв дар бораи ибора, ҷумла ва тартибу қоидаҳои сохта шудани онҳо баҳс мекунад. Омӯхтани хелҳои ҷумла, қонуну қоидаҳои созмон додани ибора аз ҷумлаи муҳимтарин вазифаҳои наҳви ба шумор меравад. Фикр дар нутқ, одатан, тавассути ҷумлаҳо ифода мегардад. Ҷумлаҳо бошанд, дар натиҷаи алоқаи грамматикӣ пайдо кардани калимаҳо ташкил меёбанд. Ҷумла воҳиди комили аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулёфтаи нутқ аст. Аз ин ҷост, ки нутқи мо, пеш аз ҳама, ба ҷумлаҳо тақсим мешавад. Ҷумлаҳо дар талаффуз аз ҳамдигар ба воситаи таваққуф ҷудо карда мешавад.

Хусусияти асосии ҷумла аз он иборат аст, ки дар вай амал ё аломати предмет тасдиқ ва ё инкор карда мешавад.

Ҷумла на танҳо ба воситаи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, балки ба воситаи калимаҳои алоҳида низ ташкил ёфта, фикри пурраро ифода карда метавонад. Бо як калима ифода ёфтани фикр бештар ба муқоламаҳо хос аст. Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт ва ташкилҳои худ гуногун мешаванд. Онҳо аз рӯи сохт сода ва мураккаб буда, таркиби ҷумлаи мураккаб аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода сохта шуда, алоқаи байни ҷумлаҳои содаи дохили онҳо одатан ба воситаи пайвандакҳо ва ё интонатсия ба амал меояд. Пайвандакҳо ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаи мураккабро ба якдигар пайваست намуда характер ва муносибати байни ин ҷумлаҳоро низ нишон медиҳанд.

Наҳв як ҷузъи муҳими забоншиносии умумиро ташкил медиҳад ва наҳви ин бахш барои равшан намудани бисёр масъалаҳои то ҳол муфассал таҳқиқнагардида нақши муҳим дорад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо

пайрави муайянкунанда ба қатори ҳамин гуна масъалаҳои то ҳол муфассал таҳқиқнагардида дар қиёс бо дигар забонҳои ҷаҳони дохил мешавад. Дар забоншиносии тоҷик китобе, ки моҳияту вазифа, хусусият, аломату нишонаҳои шаклию маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, навъ ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ онро ҳамаҷониба таҳлили таҳқиқ бо забонҳои дигари ҷаҳон дар самти қиёсӣ карда бошад, то ҳол сурат нагирифтааст. Ҳамин заруратро ба назар гирифта, мо дар назди худ мақсад гузоштем, ки хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҳаммаъноии онро бо ибораҳои озоди нахвӣ ва инчунин фарқияти ин навъи ҷумлаи пайравро аз баъзе ҷумлаҳои пайраве, ки зоҳиран ба он шабоҳат доранд, мавриди пажӯҳиш ва баррасӣ қарор диҳем.

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Забони тоҷикӣ ба қатори забонҳои бойтарини дунё дохил шуда, ҳамчун забони як миллати дорои таърихи куҳан ва осори хаттии бемисл дар зинаи имрӯзаи инкишофу тараққи худ бо шарофати соҳибистиклолии кишварамон дар ҳамаи соҳаи ҳаёти ҷомеа ҷаҳонӣ густурда дорад. Таърихи инкишофи шакли хаттии он дар забони адабӣ, ба таърихи халқи тоҷик, ба ҳаёти ҷамъиятиву маданияи вай, ба характери муносибатҳои ҷамъиятӣ дар гузашта ва ҳозира алоқамандии зич дорад.

Иртиботи забон бо ҷараёни тафаккур ва олами руҳиву маънавияти инсон маҳз дар бахши нахв барҷаста эҳсос мегардад. Ин аст, ки нахв тамоми паҳлуҳои ҷаҳонӣ ҷомеаро дар бар гирифта, ба сифати як бахши мустақили грамматика ҳамеша дар рушду инкишоф аст.

Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тоҷик дар забоншиносии тоҷик бо таълифи китобҳои дарсӣ баробар шурӯъ гардида, то солҳои 60-уми асри XX, асосан, аз рӯи меъёри анъанавӣ – ҷумлаҳои пайрав қиёсан ба аъзоҳои ҷумлаи сода, омӯхта мешуд. Масалан, дар нахустин китоби дарсии

нисбатан мукаммали забони тоҷикӣ, ки аз тарафи М. Беленитский ва Б. Ҳочизода [1936] тартиб дода шуда буд.

Грамматикаи забон масъалаҳои мухталифро дар бар мегирад. Яке аз ин масъалаҳо дар таҳқиқи грамматика, ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайрав мебошад, ки то имрӯз мавриди пажӯҳиши муқоисавии амиқ қарор нагирифтааст. Замони муосир давраи инкишофи босуръат ва такомули зухуроти бахшҳои алоҳидаи илм ва соҳаҳои мухталифи техника аст. Аз ин сабаб дар назди забоншиносони тоҷик вазифаҳои хеле муҳим, аз ҷумла таҳким ва такмил бахшидан ба сохту низоми грамматикаи забони тоҷикӣ меистад. Масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар сохтори наҳви забони адабии тоҷик яке аз хелҳои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаб буда, ҳам дар нуқти хатгӣ ва ҳам шифой ба таври фаровон мавриди истеъмол қарор дорад.

Ҳар як соҳаи илм вазифаҳои муайян дорад, ки махсус ба назарияву амалия, моҳияту мундариҷаи ҳамон соҳа нигаронида шудаанд ва бе иҷрои онҳо оид ба қонуниятҳои инкишоф ва вазъи умумии наҳви он соҳа тасаввуроти амиқу назари тоза пайдо намудан имконнопазир аст.

Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда яке аз масъалаҳои муҳимми наҳв дар самти забоншиносии забонҳои қиёсшаванда мебошад. Наҳв ҳар як забон, қатъи назар аз мансубияти худ ба ин ё он бахши амалиёти инсон, аксаран, таърихи қадима дошта ва дар ниҳод бисёр далелҳои нигоҳ медоранд, ки баррасӣ ва натиҷагирии онҳо барои ҳаллу фасли минбаъдаи мавзӯҳои ҳалталаби бахши наҳв, грамматика ва умуман забоншиносӣ ва монанди инҳо дорои аҳаммияти калони илмӣ ва амалӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб чун як қабати махсуси грамматика, на танҳо дорои аҳаммияти назарӣ, балки дорои аҳаммияти амалӣ низ мебошад. Ҷиҳати назариявӣ амалии онро ҳам ҷанбаи фарҳангиву маърифатӣ ва ҳам ҷанбаи иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Аз ин

лиҳоз, таҳқиқи муқоисавии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ ва англисӣ бисёр муҳим ва саривақтӣ мебошад. Маводи фаровони мавҷудбуда, собит месозад, ки дар наҳви забони адабии ҳозираи тоҷик наҳви ҷумлаҳои пайраве низ дида мешавад, ки ё тамоман омӯхта нашудаанд ва ё оид ба онҳо ғайр аз маълумоти мухтасаре дар китобҳои дарсӣ ва мақолаю қайдҳои ҷудогона таҳқиқи алоҳидаи илмӣ анҷом дода нашудааст.

Таҳқиқи пурраи роҳу омилҳо, тобишу воситаҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷумлаҳои мураккаб дар системаи грамматикӣ забонҷойи асосиро ишғол менамояд, чунки онҳо воҳиди забониеро фаро мегиранд, ки барои баёни маълумот, таъмини муошират ва муносибати одамон хизмат мекунад. Гурӯҳбандии маъноӣ ва муқоисавии онҳо бо забонҳои гуногунсохтор аз нигоҳи тартиб, сермаъноӣ (семантика) ва муносибати забонӣ шароит фароҳам меорад, ки ҳамин гуна як низом дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби забони муосири тоҷикӣ ва англисӣ ҷорӣ гардад ва бозбинӣ аз мавзӯи мазкур аз ҳамин хотир зарур доништа шуд.

Ба ҳамин тариқ, **муҳимияти таҳқиқи муқоисавии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро** ба таври зерин метавон бозгӯ намуд:

1. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодилҳои онҳо дар забони англисӣ аз нигоҳи забоншиносӣ то ҳол мавриди таҳқиқи ҳамачонибаи бунёдӣ қарор нагирифтааст. Аз ин нуқтаи назар, таҳқиқи мавзӯи мазкур имкон фароҳам меорад, ки бисёр масъалаҳои муҳими марбут ба грамматикаи забон, хосса бахши наҳв, роҳи ҳалли дурусти худро ёбад.

2. Имрӯзҳо дар забони адабии тоҷик раванди босуръати ташаккулу таҳаввули замон дар асоси захираҳои дохилии худ забони тоҷикӣ давом дорад. Чун хусусиятҳои ишоратии артикл, ки ҳамун муродифи калимаҳои ишоратӣ зоҳир мешавад, танҳо дар заминаи ҷумлаҳои пайрави

муайянкунанда метавонад дуруст таъйин гардад, ки ин ҳодиса баромади сирф тоҷикӣ дорад ва таҳқиқи ин мавзӯ дар бобати пурра сохтани ҷойҳои холии он аз ҳисоби муодилҳои тоҷикӣ аҳаммияти калон пайдо мекунад.

3. Алоқамандии наҳв ва морфология ҳамчун дар мутобиқати шаклҳои феълии хабари ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда, дар ифодаи калимаи асосии ибора ва аъзои ҷумла мушоҳида мешавад, аз ин лиҳоз омӯзиши онҳо то як дараҷа кори ба низом даровардани грамматикаи забони тоҷикӣ ва ҳамгуниҳои онҳо дар забони англисиро дар маҷмӯъ осон месозад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар иртибот ба муҳтавои мавзӯъ асарҳои бунёдии олимони машҳури **ватанӣ** чун Д. Тоҷиев (1971), Ш. Рустамов (1970; 1973), Ф. Зикриёев (1987, 2006), С. Атобуллоев (1975), Л. Бузургзода (1942), Д. Хоҷаев (1991) ва **хориҷӣ**, Ю.А. Ливитский (2014), Л.С. Бархурдаров (1966, 2008), Л.С. Бархурдаров ва Д.А. Штелинг (1973), Л.П. Винокурова (1954), Г.Н. Воронсова (1960), М.А. Галинина ва Н.М. Василевская (1955), Б. А. Илиш (1948), Л.Л. Иофик, Л.П. Чахоян (1967), А.М. Беленитский (1967), Н.Ф. Иртенева (1965), Н.А. Кобрин, Е.А. Корнеева (1965, 1974), Д.А. Штеллинг (1996), А.Ж. Смирнитский (1958), В.Д. Ившин (1992) рӯйи қор омадаанд, ки то ҳадди зарурӣ истифода шудааст.

Дар замони шуравӣ забони тоҷикӣ ҳамчун фанни мустақил таълим дода шуда, китобҳои дарсӣ таълиф карда мешавад. Дар баробари ин омӯзиши масъалаҳои назариявии забони тоҷикӣ, грамматикаи он ҳам мавриди таҳқиқи илмӣ қарор мегирад.

Бо ҳам алоқамандии илми забоншиносии тоҷик низ дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ бо суръати баланд пеш рафта, дар ҳамаи соҳаҳои он муваффақиятҳои муҳим ба даст оварда мешавад.

Махсусан, аз нимаи дуюми асри XX сар карда, дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб, бахусус ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пешравӣ ва қомбӯҳои назаррас мушоҳида мешавад. Ин муваффақиятҳо, аз як тараф,

натичаи саъйу кӯшиш муҳаққиқони забони тоҷикӣ бошад, аз тарафи дигар, самараи баҳраманд гардидани забоншиносии тоҷик аз комёбию муваффақиятҳои нав ба нави илми забоншиносии рус ва Аврупо мебошад.

Пас аз он ки дар забонишиносии рус оид ба таҳқиқи таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нуқтаи назари тоза ба вучуд омад ва тарафдорӣ чараёни нав ба меъёри структурӣ-семантикӣ, ки Ҳанӯз В.А. Богородитский асос гузошта буд, таъя намуда, ягонагии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъро пеш гузоштанд, дар забоншиносии тоҷик низ ба таснифоту таҳлили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз диди нав назар андохта шуд. Солҳои охир дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ як навъ равиши дигаре ба вучуд омад, ки он аз бисёр ҷиҳат бар хилофи меъёри анъанавӣ буда, дорои бартариҳои зиёде мебошад.

Нахустин назарияҳои наҳвшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри ХХ пайдо шуданд. Омӯзишу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик тавассути асару мақолаҳои профессор Д.Т. Тоҷиев мустаҳкам гардида, мавқеи хоса пайдо кард. Ҷолиби диққат аст, ки як зумра наҳвшиносони тоҷик бартарии ин меъёри таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҳис карда, дар асоси омӯзишу таҳқиқи навҳои алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба он таъя намуданд. Ҳанӯз дар рисолаи илмӣ-таҳқиқии М.Н. Қосимова¹ – “Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик”, ки бо роҳбарии профессор Д.Т. Тоҷиев таълиф шудааст, ба аломатҳои муҳимми шаклию маъноии ин навъи ҷумлаи пайрав диққат дода шуда, ғайр аз пайвандакҳо дигар воситаҳои алоқои тобеи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла, аз қабилӣ мутобиқати шаклҳои феълӣ, савтиёт (интонатсия), тартиби ҷузъҳо, калимаҳои тобеъкунандаи ҷонишинӣ нишон дода мешавад.

¹ Қосимова, М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. - Сталинобод, 1961. – 77 с.

Дар ҳамаи мақолаю асарҳои илмӣ забоншинос Д.Т. Тоҷиев омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар заминаи меъёри боэътимоди илмӣ меъёрҳои сохторӣ-маъноӣ сурат гирифтааст. Муҳаққиқ ҳар як навъи ҷумлаи пайравро дар муносибати зичи грамматикӣ маъноии ҷузъҳо доништа, воситаҳои алоқаи наҳвӣ байни онҳо, вазифаи наҳвӣ, мавқеи ҷумлаи пайравро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ба таври яқлӯхт аз назари таҳқиқ мегузаронад².

Ш. Рустамов ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави сабаб, асосан, меъёрҳои сохторӣ-маъноии омӯзиши ҷумлаҳои мураккабро ба асос гирифта, ин хели ҷумлаи пайравро аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил намудааст³.

С. Атобуллоев ақида ва нуқтаи назари забоншиносони русро, ки аз сарчашмаҳои муҳими назариявии забоншиносии тоҷик ба шумор меравад, баён намуда, дар асоси таъя намудан ба муваффақиятҳои забоншиносии ҳозира ҳангоми таҳлилу таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар ҳам хусусиятҳои шаклию маъноӣ ва ҳам интонатсионии онҳоро ба эътибор гирифтааст⁴.

Дар монографияи илмӣ-таҳқиқотии Ф.К. Зикриёев ва Н.Ш. Раҳмонова “Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках (Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои гуногунсохт)” оид ба меъёри сохторӣ-маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ эътибори ҷиддӣ додаанд⁵.

Чунон ки аз иқтибосҳои овардашуда ба назар мерасад, муаллифон вазифаю маъноӣ ҷумлаи пайрави муайянкунандаро, асосан, дуруст

² Тоҷиев, Д. Калимаҳои бо пайвандакҳо ҳамнисбат дар ҷумлаи мураккаби тобеи забони адабии тоҷик //Межвузовский научная конференция по иранской филологии(тезиси докладов) К.1-Душанбе,1966.46-50с.

³ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. – Душанбе: Дониш,1986. – 372с.

⁴ Атобуллоев С. Ҷумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. – Душанбе:Дониш,1975,с.193.

⁵ Зикриёев, Ф.К. Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках / Ф.К. Зикриёев, Н.Ш. Раҳмонова. - Душанбе, 2013. – 96 с.

таъйин карданд, вале маълумоти додаи онҳо ниҳоят мухтасар буда, дар он танҳо ба вазифаи нахви чумлаи пайрав мазкур диққат додаанд.

Ҳамаи ин водор сохт, ки омӯзиши грамматика, баҳусус нахви забони тоҷикӣ чун як баҳши махсуси илми забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Воқеан, чи тавре дар боло зикр гардид, дар солҳои 60-уми асри XX зимни таълими асосҳои илми ҳозиразамон аз тарафи олимони тоҷик ба ин масъала тавачҷуҳ зоҳир карда шуд. Осори С.Айнӣ ҳазинаи марворидҳои пураарзиш буда, дорои боигариҳои беохирӣ лексикӣ, фразеологӣ, грамматикӣ ва бадеии ҳазорсола ва бонуфузи тоҷикӣ бо тамоми зебӣ, лутф, равонӣ ва қудрати ҷаҳонӣ он мебошанд. Хизмати шоистаи Садрӣдин Айнӣ дар ғанӣ сохтани таркиби грамматикӣ забони адабии тоҷик бемисл ва бузург аст, ки бо ин ӯ дар таҳияи ҷумласозӣ саҳми муайян гузоштааст. С.Айнӣ дар раванди эҷоди асарҳо ҳама гуна имконоти ҷумласозиро истифода бурдааст. Дар матнҳои ӯ баъзан ду, ҳатто се ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дар як вақт истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фикрҳои мушаххас ва мухтасарро ифода мекунанд. Садрӣдин Айнӣ дар эҷодиёти худ аз ин ҷумлаҳо моҳирона истифода кардааст. Дар осори нависанда миқдори зиёди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳастанд, ки худӣ устод Айнӣ ташаккул додаанд, ки аз саҳми нависанда дар рушди нахви забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳанд.

Бояд гуфт, ки нахвиносӣ ба таври куллӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ шоҳаи нисбатан ҷавон аст ва дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар охири солҳои XX асри гузашта, пеш аз ҳама, дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт, зеро баҳши нахви ин забон ҳамроҳи таҳаввулоти иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву фарҳангии кишварҳои пешрафтаи Аврупоӣ ва дастовардҳои илми забоншиносии нав инкишоф ёфта, ягона забоне буд дар байни дигар забонҳои Иттиҳоди Шуравӣ, ки метавонист тамоми хусусиятҳои муҳимми

замони навро баён кунад. Аз чониби дигар, дар ҳамин марҳилаи инкишоф буд, ки нахвшиносии он мавриди муҳомилаи бошуурокаи забоншиносон қарор гирифт.

Инсоният аз рӯзи мавҷудияташ моҳияти забонро инъикос мекунад. Назарияи илми забон мисли дигар соҳаҳои илм ҳазорсолаҳо боқӣ мондааст, аммо аҳаммият ва муҳиммияти он ханӯз ҳам ҳифз шудаанд. Омӯзиши падидаҳо дар нахв натиҷаи рушди илми забон мебошад. Нахустин назарияҳои нахвшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо шуданд. Дар илми нахви муосир масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муйянкунанда яке аз масъалаҳои баҳснок боқӣ мемонад.

Мутолиа ва таҳлили гуфтаҳои боло нишон медиҳад, ки мутахассисони нахвшинос дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ то ҳол ба натиҷаи илмие нарасиданд, ки олимони тоҷик ва англис маънои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро дуруст тавзеҳ диҳанд, вале маълумоти додаи онҳо ниҳоят мухтасар буда, дар он танҳо ба вазифаи нахвии ҷумлаи пайрави мазкур диққат дода шудааст. Вале дар айни замон бисёр ҷумлаи мураккаб, аз ҷумла, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар омӯзиши забони адабӣ имрӯз ҳам кори душвор аст.

Забони тоҷикӣ забони зинда ва ҷорӣ аст. Таҳқиқи паҳлуҳои алоҳидаи масоили марбут ба нахви забони тоҷикӣ то ҳол давом карда истодааст. Аммо таҳқиқи ҷиддии масъалаи мавриди назар аз ибтидои нимаи дуюми асри XX оғоз ёфт. Аз тарафи олимони М. Беленицкий ва Б. Ҳочизода⁶ дар нахустин китоби дарсии нисбатан мукаммали забони тоҷикӣ тартиб дода шуда буд, ақидае, ки ҳамаи ҷумлаҳои пайрав дар нишон додани вазифаи нахвӣ ба аъзои ҷумлаи сода монанд мебошад,

⁶ Беленицкий, А.М. Навҳи забони тоҷикӣ. Барои синфҳои VI-VII, к.2 // А.М.Беленицкий,Б.Ҳочизода. – Сталинобод: Самарқанд: Наш.дав.Тоҷикистон, 1936. – с. 22-35.

талқин намуданд, баъдан ҳамин меъёр дар рисолаи Х. Хусейнов⁷, ки яке аз аввалин асарҳои таҳқиқотӣ доир ба наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ ба шумор меравад, низ инъикос ёфтааст.

Дар бобати таҳқиқи масъалаҳои гуногуни марбут ба бахшҳои алоҳидаи наҳвшиносӣ дар забони тоҷикӣ, хусусан хизмати профессорон Х. Хусейнов, Ш. Рустамов, Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Ф. Қ. Зикриёев, Б. Камолитдинов ва Д. Хоҷаев хеле назаррас мебошад. Онҳо зимни ҷустуҷӯ ва кӯшишҳои пайгириҳои хеш як қисми асарҳои таълиф намудаанд, ки онҳо хусусияти бунёди дошта, дар сатҳи баланди илмӣ таҳия гардидаанд. Таълифоти ин олимони шинохта, аз қабали «Наҳви забони тоҷикӣ» [Белинитский, 1936], «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Ҳочизода Б., 1936, 1960], «Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик» [Қосимова М.Н, 1961], «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Хоҷаев, 2021] ва ғ. воқеан, дорои ҳамин гуна хусусият мебошанд. Ин асарҳо, дар ҳақиқат, ҷанбаи пурқуввати илмиву амалӣ дошта, дар онҳо аз назарияи наҳвшиносӣ, хусусияту аломатҳои фарқкунандаи наҳв дар муқоиса бо наҳви муқаррарии забон, мавқеи он чун як қабати махсус дар низоми грамматикаи забон ва амсоли инҳо сухан ба миён оварда шудааст, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз рӯйи сохту маъно, вазифаи наҳвӣ ва вазифаҳои алоқаи грамматикаш бо сарҷумла тобеъ шуда, онро тавзеҳ медиҳад⁸. Ин ақида комилан дуруст аст ва дар пайравӣ бо забоншиносии рус олимони тоҷик ҳам ба омӯзиши масъалаҳои наҳвшиносӣ, чунон ки қайд гардид, аз асри XX шуруъ намуданд ва онро минбаъд тавсеа бахшидаанд.

⁷ Хаймович Б.С. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С. Хаймович, Б.И. Роговская: Учеб.пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 2007. – 297 с.

⁸ Дар ҳамон чо.

Аз тафсилоти боло бармеояд, ки дар соҳаи нахвшиносӣ дар забони тоҷикӣ як қатор корҳои хурду бузург анҷом дода шудаанд, аммо бо вучуди ин омӯзиши адабиёти илмӣ собит месозад, ки ҳоло паҳлуҳои зиёди ин масъала аз маҷеи забоншиносӣ мавриди бозбинӣ қарор нагирифтааст, ки яке аз он бахшҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Натиҷаҳои аз таҳқиқот бадастомада дар такмили барномаҳои таълимии муқарраршуда мусоидат менамоянд. Мавзӯи мазкур як қисмати нақшаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАДҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Ҳадафи таҳқиқ муайян намудани хусусиятҳои грамматикӣ, семантикӣ ва маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва англисӣ, гурӯҳбандии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда, ҳамчунин, нишон додани таҳлили муқоисавии сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшавандаи мазкур чун низоми яклухт мебошад. Вобаста ба ин вазифаҳои таҳқиқро ба таври зерин метавон бозгӯ намуд:

1. Баррасии вижагиҳои сохтории ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои қиёсшаванда.

2. Гурӯҳбандии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда.

3. Таъйин намудани ҷой ва мақоми ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда.

4. Ба риштаи таҳқиқ кашидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва аниқ намудани муносибати забонии онҳо дар забонҳои қиёсшаванда.

5. Нишон додани воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби забонҳои қиёсшаванда.

Сарчашма ва маводи таҳқиқ. Маводи гирдовардаи мо бештар аз 6000 адад баргаҳо (карточка)-ро дар бар мегирад, ки сарчашмаҳои онро ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ намудем:

а) Осори насрии адабию бадеии С. Айнӣ;

б) Корҳои илмӣ-таҳқиқотии олимони тоҷик, ба монанди: А.М. Беленитский, Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, Ф. Зикриёев, С. Атобуллев, Л. Бузургзода, Д. Хоҷаев ва дигарон ба сифати манбаъ истифода бурда шуданд.

Маводи асосии таҳқиқ аз осори насрии адабию бадеии С. Айнӣ гирдоварӣ шудааст. Манбаи асосии маводи гирдовардаи мо роҷеъ ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда осори таълифнамудаи Садридин Айнӣ, чун: “Ёддоштҳо”, “Куллиёт” бо забони асл ва тарҷумаи онҳо бо забони англисӣ иборат мебошад. Тарҷумаи англисии асари “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ қисми 1-ум ва 2-юми онро дар бар гирифта, соли 1997 аз тарафи Ҷон Перри ва Рашид Лер тарҷума шудааст.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи рисолаи илмӣ мо “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ (дар асоси осори насрии С. Айнӣ)” мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Бо таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик олимони русу тоҷик, ба монанди, М.Беленитский, Б. Ҳочизода (Наҳви забони тоҷикӣ, 1936), Х. Ҳусейнов (Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандаки замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1960), А.Ю. Рубинчик (Современный персидский язык, 1960), М. Н. Қосимова (Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик, 1961), Д. Тоҷиев (Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, 1964; Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба, 1966; Воситаи алоқаи ҷумлаҳои

мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик, 1971), Ш. Рустамов (Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандаки сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1968), Ф.Зикриёев (Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1977), ҳамчунин аз олимони хориҷӣ, А.И. Смирнитский (Синтаксис английского языка, 1957), А.М. Беленитский (Навҳи забони тоҷикӣ. к.2, 1966), Б.А. Илиш (Строй современного английского языка, 2005), В.В. Виноградов (Основные вопросы синтаксиса предложения 1955), Е.А. Корнеева (О коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка, 1984), 1974), И.А. Василенко (Сложное предложение с неоднородным сложноподчиненные, 1953), Л.С. Бархурдаров (Проблема предложения в трактовке различных грамматических направлений, 1976), Л.С. Бархурдаров ва Д.А. Штелинг (Грамматика английского языка, 1973), Н.Ф. Иртенева (Исследование по синтаксису английского языка, 1961), Ю.А. Ливитский (Основы теории синтаксиса, 2005) барои таҳқиқотҳои минбаъда замина гузоштаанд.

Ю.А. Рубинчик муаллифи беш аз 150 асари илмӣ, аз ҷумла яке аз муҳаққиқони бунёдӣ оид ба грамматика ва лексикографияи забони форсӣ мебошад.

Соли 1953 дар мавзӯи "Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони муосири форсӣ" рисолаи номзадӣ дифоъ кард, ки соли 1959 ҳамчун як монографияи алоҳида ба таъб расид⁹.

Омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ дар солҳои охир равиши нави таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик тавассути корҳои илмии забоншинос Д.Т.Тоҷиев куллан тағйир ёфт.

⁹ Рубинчик Ю.А. Сложное предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. – М., 1959. – 215с.

Асосҳои методологии (усулҳои) таҳқиқ. Тасниф ва таҳлилу таҳқиқи мавод аз тариқи методҳои зерини таҳқиқоти лингвистӣ: таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, факторӣ, синхронӣ, мушоҳида сурат гирифт, ки онро омилҳои зерин тақозо намуданд:

- муайян намудани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар осори хаттии С. Айнӣ;

- гурӯҳбандии таркиби ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва ҳамгунҳои онҳо дар забони англисӣ;

- таҳлили навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда;

- муайян намудани ҷойи ҷумлаҳои пайрав дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ;

- вижагиҳои сохтории ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои тобеъ дар забонҳои қиёсшаванда.

Навгонии таҳқиқот. Навгонии таҳқиқот дар он аст, ки кори диссертатсионӣ аввалин таҳқиқоти мушаххас ва фарогири шаклҳои гуногуни воҳидҳои забонӣ ҳамчун наҳви забошиносии қиёсӣ буда, баррасӣ ва натиҷагирии онҳо барои ҳаллу фасли минбаъдаи мавзӯҳои ҳалталаби грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар рисола ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, аз ҷониби муаллиф ба таври васеъ таҳқиқ қарор гирифта, ба хонандагон ва забоншиносон дорои аҳаммияти калон ва вижагиҳои он бо далелҳои илмӣ асоснок шудаанд.

Дар рисола муҳаққиқ таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи осори насрии Садриддин Айниро бо назардошти муқоисаи тарҷумаи онҳо дар забони англисӣ меҳвари асосии таҳқиқ қарор додааст. Дар ин замина муайян намудани тобишҳои маъноӣ, гурӯҳбандии таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави

муайянкунанда забони тоҷикӣ ва ҳамгунаҳои онҳо дар забони англисӣ муфассал таҳқиқ шудааст.

Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

- баррасии ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони ҳозираи адабии тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ аз ҷиҳати лингвистӣ ҷолиб буда, бори нахуст дар чунин шакл дар забоншиносии тоҷик таҳқиқ гардидааст;

- таҳлили грамматикӣ ва муқоисавии сохти ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда;

- ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар сохтори наҳви забони адабии тоҷикӣ яке аз наҳвҳои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаб буда, ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ ба таври фаровон ба қор бурда шудааст;

- ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз рӯйи сохту маъно, вазифаи наҳвӣ ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ бо сарҷумла гуногун шуда метавонад;

- дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таҳқиқи ҷумлаи тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ошқор гардид, ки ба ҳисоб гирифтани маънои умумӣ, характери вобастагии маънои ҷузъҳо, тарзу тариқи ҷойгиршавии ҷузъҳо, хусусияти ҳоси композитсионӣ, дараҷаи мураккаби сохташон, хусусиятҳои ҳоси фарқкунанда, саҳму мавқеи пайвандакҳою калимаҳои ҳамнисбат, инчунин воситаҳои дигари алоқаи тобеи ҷузъҳо ва ниҳоят, дараҷаи ифодаи тобишҳои маъноҳои иловагии ҷумлаҳои мураккаби тобеи дигар дар онҳо аҳаммияти бисёр муҳим дорад.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забоншиносии тоҷик ҳам ва ҳам аҳаммияти амалӣ дорад. Аҳаммияти назариявии онро ба таври зерин метавон муайян кард:

1.Таҳқиқи мавзуи мазкур метавонад, дар роҳи омӯзиши муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмӣ масоили наҳвшиносӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати илмӣ хизмат кунад.

2.Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки ин ҷумлаҳо таърихи қадима доранд, дар бобати муайян намудани як қатор масъалаҳои марбут ба таърихи забони адабии тоҷик, бахусус давраҳои алоҳидаи таракқиёти он, ҷанбаҳои он, ки калимаҳои ҳамнисбат, фақат мавқеи наҳвиرو ишғол мекунад ва бе ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳанда ифода намешаванд, қолабҳои ҷумласозӣ ва қабатҳои сохтори он аҳаммияти калон пайдо мекунанд.

3.Натиҷагирӣ аз мавзуи таҳқиқшаванда дар омӯзиши масъалаҳои таърихии забони тоҷикӣ, хусусан, аниқ намудани меъёрҳои сохторӣ-маъноии омӯзиши роҳҳои иқтибоси онҳо аз дигар забонҳо.

4. Таҳлили наҳви дар системаи сохти забонҳои омӯхташаванда аз омилҳои ифодаи фикр баҳс мекунад, аз ҷиҳати сохту таркиб, алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳояшон воситаи ифодаи муносибати онҳо ва мавқеи онҳоро ифода мекунад.

5.Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда имкон медиҳад, ки аз қонунияти таърихии пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули наҳв дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, омилҳои ба низом даромадани ҷумлаҳои мураккаби тобеи муайянкунанда ва асосҳои илмӣ он зимни таҳлили гурӯҳҳои мавзӯӣ дар маҷмӯъи дуруст натиҷагирӣ карда шавад.

6. Муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда имкон фароҳам меорад, ки он бисёр хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик ва забони англисӣ ошкор шавад.

7. Баррасии тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.

8. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба навъҳои ҳуди ҷумлаи мураккаб хеле гуногунанд. Бинобар он, гурӯҳбандии онҳо аз нигоҳи грамматикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ айни мудао хоҳад буд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар инҳо зоҳир мегардад:

1. Натиҷаҳои таҳқиқ, ки мо дар рафти пажӯҳиши мавзуи мазкур ба даст овардем, метавонанд, дар омӯзиши илмии масъалаҳои гуногуни наҳвшносии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, дар маҷмӯъ, истифода шаванд.

2. Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда роҳу омилҳои махсуси пайдоишу афзоиши худро доранд. Аз ин сабаб маводи андӯхтаи мо, ки дар диссертатсия хеле фаровон аст, барои муайян намудани ин омилҳо аз нигоҳи илмӣ кумак мерасонад.

3. Маводи таҳқиқшуда дар мавриди таълими курси махсус аз бахши наҳв дар макотиби олии, таълими фанни забонҳои муосири баррасишаванда, грамматикаи муосир ба мутахассисон ёрӣ мерасонад.

4. Мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаб, ки дар диссертатсия муайян карда шудааст, дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодилҳои онҳо дар забони англисӣ аҳаммияти калон пайдо мекунад.

5. Маводди диссертатсия дар китобҳои дарсӣ барои факултаҳои филологияи мактабҳои олии ва забонҳои қиёшаванда метавонад истифода шавад.

6. Диссертатсияи мазкур ба устодони риштаи филология, ки дар мактабҳои оливу таҳсилоти ҳамагонӣ кор мекунанд, низ аз нигоҳи амалӣ муфид аст.

7. Забоншиносони забонҳои қиёсшаванда имкон доранд, ки аз маводи диссертатсия дар хондани лексияҳо ва гузаронидани курсҳои махсус истифода баранд.

Мутобиқати рисола бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисола бо шиносномаи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар рисола бори нахуст ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забоншиносии тоҷик дар мисоли осори С.Айнӣ аз нуқтаи назари қиёсӣ, таҳлили сохторӣ, маъноиву грамматикӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Саҳми шахсии муҳаққиқ ҳамчун дар ҷамъоварии маводи таҳқиқи ва коркарду баррасии он, тасвиби натиҷаҳо, омода намудани маърузаҳо ва интишори мақолаҳои илмӣ доир ба мавзӯи таҳқиқи зоҳир мегардад. Таҳқиқоти илмии мазкур заҳмати чандсолаи муаллиф ба ҳисоб рафта, дар шакли рисолаи илмӣ мукамал ба анҷом расидааст.

Тасвиби амалии натиҷаи таҳқиқ. Мавзӯи рисола актуалӣ буда, дар шӯрои олимони кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (суратчаласаи № 2 аз 25 сентябри 2021) тасдиқ карда шудааст. Нуқтаҳои муҳим ва натиҷаҳои таҳқиқ дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин аз натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои илмию назариявии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2013-2023) маърузаи илмӣ пешниҳод гардидааст.

Рисола дар ҷаласаи кафедраи забонҳои хориҷии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (суратчаласаи № 1 аз 2.09.2023) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи таҳқиқот. Доир ба мавзуи рисола 10 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаи илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба таъб расидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддима оид ба гузориши масъала, зарурати интиҳоби мавзуъ, дараҷаи омӯзиши мавзуъ, аҳаммияти илмӣ ва амалии таҳқиқ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, сарчашмаҳои таҳқиқ, методҳои таҳқиқ, маводи асосии таҳқиқ ва сохтори диссертатсия маълумот дода шудааст.

Боби якум – «Заминаҳои назариявӣ ва омӯзишии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» унвон дошта, аз се фасл иборат аст. Мундариҷаи фаслҳои боби мазкурро асосҳои назариявӣ, навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар бар гирифта, дараҷаи қорбурди онҳо дар осори мансур ва манзуми устод С. Айни мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Фасли якуми боби мазкур “Асосҳои назариявии омӯзишии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ” ном дошта, дар таъба ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи донишмандон дар робита ба ҷумлаи мураккаби тобеъ ва навъҳои онҳо таҳия гардидааст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ як ҷумлаи сода ба зарурати тақмили маъно аз ҳисоби мазмуни ҷумлаи содаи дигар зикр мегардад: *Мисол: Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд*¹⁰.

¹⁰ Айни С. Кулӣёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.

I must have been six years old when my father took me to the school next to the village mosque¹¹.

Чумлаи якуми чумлаи мураккаби тобеъ “Ман бояд шашсола шуда бошам” – *I must have been six years old*, чумлаи дююм пайрав буда, зарурати пуррашавии маъноро аз ҳисоби мазмуни чумлаи якум зикр мекунад: “*Маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд*” – *when my father took me to the school next to the village mosque.*

Аз ин мисол чумлаҳои содаро аз ҳам ҷудо хонем, ё нависем ҳам, аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати гуфтору оҳанг онҳо ноқису норавшан мемонанд. Дар забоншиносии тоҷик чумлаҳои мураккабро аз ҷиҳати сохту таркиб ва ифодаи маънову мазмун ва воситаҳои алоқа ба се гурӯҳ чумлаҳои мураккаби пайваст, чумлаҳои мураккаби тобеъ ва чумлаҳои мураккаби омехта ҷудо мекунам.

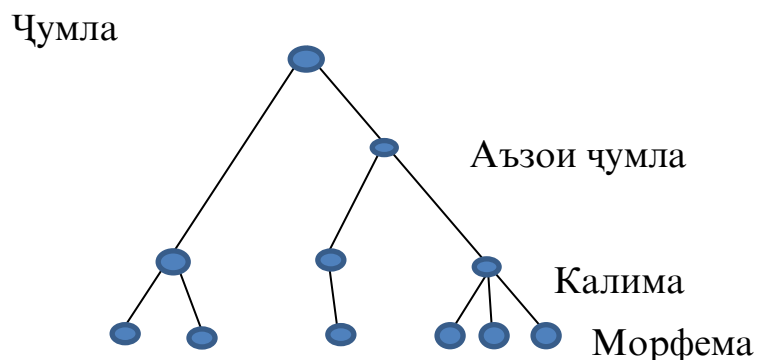
Дар фасли дююми боби якум “Асосҳои назариявии чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони англисӣ” сухан дар бораи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони англисӣ (relative clauses) меравад ва тавре ки аз номаш бармеояд, пайрави муайянкунанда маълумоти муҳимро интиқол медиҳад, онҳо шахс ё ашёи мавриди назарро муайян мекунам.

Се ҷанбаи таснифи чумла дар забоншиносӣ, алалхусус дар забони англисӣ – сохторӣ, семантикӣ ва прагматикӣ – се асоси таснифоти чумлаҳоро аз рӯйи сохт, маъно ва хусусиятҳои прагматикиашон муайян мекунад. Дар ин бахш масъалаҳои таснифи чумлаҳо дар асоси хусусиятҳои сохторӣ баррасӣ мешавад.

Танҳо то ба сатҳи чумла расидан муҳаққиқ метавонад, тамоми гуногуншаклии падидаҳои забониро фаро гирад, ки сектори фарохи он – аз воло (просодӣ) то семантикаи онро дарҷ кунад.

¹¹ Айни С. Кулліёт. Т.7 / С. Айни. – Душанбе: Нашри давлатии Тоҷикистон. 1962. -519 с.

Ин муносибатҳоро бо диаграммаи зерин тасвир кардан мумкин аст:

Яке аз қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби тобӣ, ки ин боб ба он бахшида шудааст, ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба саволи *which?* – чӣ хел? ҷавоб медиҳад. Дар ҷумлаи мураккаб бо ҷонишинҳои нисбии *who*, *whose*, *which*, *that* ва *whom* пайваст мешаванд. Ин ҷумлаҳо ба ҷумлаҳои мураккаб имкон медиҳанд, то маълумоти иловагӣ дар бораи шахс ва ашё пешниҳод карда шавад.

Намудори 1

Ҷонишинҳои нисбӣ	Ҳолатҳои истифодашаванда	Мисолҳо
who — кадом	ҳангоми суҳанронӣ дар бораи шахс истифода мешавад	<i>This is the girl who babysitted me when</i> <i>I was five. — Ин духтарест, ки дар панҷсолагиам ба ман парасторӣ мекард.</i>
whose — аз онӣ кӣ; кадом;	барои нишон додани мансубият ба объектҳои зинда истифода мешавад (<i>his</i> , <i>her</i> — вай, ӯ ва ғ. иваз мекунад)	<i>Jane is a journalist whose articles thousands of people read.</i> — Чейн рӯзноманигорест, ки мақолаҳои ӯро ҳазорон нафар мехонанд.

whom — киро, кадомро	Ба шахс ишора мекунад ва аксар вақт бо who иваз карда мешавад	<i>This is the kid whom (who) we saw in the shop. — Ин кӯдакест, ки мо дар мағоза дидем.</i>
which — кадом, кадомӣ	ҳангоми суханронӣ дар бораи ашё, хайвонҳо ё исми бечон истифода мешавад	<i>They told me her story which was supposed to be a secret. — Онҳо ба ман достонеро, ки бояд махфӣ бошад, гуфтанд</i>
that — кадом	ба ҷойи who ва which истифода шуда, бештар маънои ғайрирасмӣ дорад	<i>I need to find a new manager that can work in shifts. — Ман бояд мудури наве пайдо кунам, ки дар вобаста аз баст кор карда тавонад. I liked the film that we watched last weekend. — Ба ман филме, ки охири ҳафтаи гузашта тамошо карда будем, писанд омад.</i>

Фасли сеюми боб “Таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда аз нигоҳи сохт” унвон дошта, дар се зерфасл баррасӣ шудааст. Таснифоти ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар асоси маводҳои забоншиносони муосири тоҷик, ки ба се навъ (ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ), монандӣ-ташбеҳӣ, эзоҳӣ-ахборӣ) ҷудо мешавад, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст¹².

¹² Хоҷаев, Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2010. – 178с.

Дар мисоли зерин ҷумлаҳои пайрави муайянкундаи эзоҳӣ (ахборӣ) исмҳои ғайришахсро, ки дар таркиби сарҷумла бо номи хосашон (ҳамчун баёния) “мадрасаи Мири Араб, “Девони Мирзо Мазхароҷони Ҷонон” ва тазкираи “Ҳизонаи Омира” the madrasah of Miri Arab,” “Gulistjini Masarrat”, “Mirzo Mazharoҷoni Jonon’s Devon” and a summary of “ Omira” омадаанд, эзоҳ медиҳад.

Аз китобҳои адабии тоҷикӣ “Гулистони Масаррат”, “Девони Мирзо Мазхароҷони Ҷонон” ва тазкираи “Ҳизонаи Омира”-ро, ки ҳамаи онҳо чопи Ҳиндустон буданд, аввалин бор дар ҳуҷраи ӯ дидам¹³.

– I saw for the first time in his room, of the Tajik literary books “Gulistoni Masarrat”, “Mirzo Mazharoҷoni Jonon’s Devon” and a summary of “ Omira”, which all of were published in India¹⁴.

Дар фасли чоруми боби якуми рисола зери унвони “Мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкундаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ” таъкид мегардад, ки дар заминаи муайян кардани шаклҳои асосии мундариҷа ва ташкили расмии ҷумлаҳои мураккабе мебошад, ки муносибатҳои атрибутиро ба забонҳои гуногунсохт, яъне забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ интиқол медиҳанд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забонҳои гуногунсохт, одатан, аз нуқтаи назари муносибати он ба ҷузъҳои дохилии он – сарҷумла ва ҷумлаи пайрав таҳқиқ карда мешавад¹⁵.

Ҷумлаи пайрави муайянкундае, ки аломату вазъияти предметро мефаҳмонад, пас аз калимаи муайяншаванда ва ё пас аз калимаҳои тобеи он воқеъ мегардад¹⁶. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи ҷумлаи пайрав мебошад. Мисол:

¹³ Айни С. Куллиёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе: Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. – 462 с.

¹⁴ Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadriiddin Aini / J.R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.

¹⁵ Рахмонова, Н.Ш. Системная структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнитивный аспект. / диссер. док. филологич. наук. // Н.Ш. Рахмонова. – Душанбе: Эрграф, 2018. – 196с.

¹⁶ Академическая грамматика современного таджикского литературного языка (на тадж. яз.) / ответственные редакторы Ш. Рустамов, Б. Камолитдинов. -Душанбе: Ирфон, 1966. – 220 с.

Чангали Ғарибмазор шағолхона аст, имсол **шағоле**, ки ду мурғи моро бурд, аз **шағолҳои ҳамон ҷо** буд¹⁷.

*The Garibmazor's forest is a jackals' house: the jackal **that** carried of two of our chickens this year came from there¹⁸.*

Боби дуюм – “Вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва англисӣ” номгузорӣ шуда, аз чор фасл таркиб ёфтааст. Дар фаслҳои боб ҷойи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаб тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Дар аввали ин боб дар бораи таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва меъёрҳои асосии онҳо низ маълумот додан лозим аст. Дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав **пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, интонатсия ва ҷои ҷумлаҳои пайрав** ҳамчун омилҳои асосӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд ва азбаски ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд, ҷойи онҳо, асосан, аввали ҷумлаи пайрав мебошад.

Масалан, пайвандакӣ **ки** барои ба сарҷумла тобеъ намудани ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрав истифода мешавад, дар алоқаи ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол бо сарҷумла аз пайвандакҳо танҳо пайвандакӣ **ки** истифода мешавад. Пайвандакҳои **чун, модом ки//модоме ки, барои он ки, барои ин ки, то, то ки – as, If that // If that, for that, because, that, so that** низ муштарақвазифа мебошанд.

Дар таҳқиқи ҳар як ҷумлаи пайрав муносибати он ба сарҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав ва тарзи ифодаи онҳо, воситаҳои

¹⁷ Айни С. Кулліёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе: Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. – 4 62 с.

¹⁸ Aini S. Pages from my own story / S. Aini. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1955. – 128 p.

алокаи чумлаи пайрав бо сарчумла, мавқеи чумлаи пайрав дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ масъалаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Ин тарзи таҳқиқ таҳлили ҳам таркибӣ (структуравӣ), ҳам функционалиро дар бар мегирад.

Мисол: *Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаи бо ҳафт поҳса девор печида гирифта шуда буд, ба назар менамуд*¹⁹.

*At one point of the field it seemed a wide fence, which surrounded by the walls*²⁰.

Чумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба маъноӣ вазифаи чумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд: таснифӣ, ташбеҳӣ, ҳолӣ, таъйинӣ, баёния ва соҳибӣ. Чунончи:

Чумлаи пайрави муайянкунандаи баёния муносибатҳои гуногуни як предметро ба предмети дигар нишон медиҳад, ё ки бо овардани ном, таҳаллус, лақаби худашон ё ягон хешу табор онро муайян мекунад:

*Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт*²¹.

*– Gulbibi became an orphan from her father when she was one-year-old, and till eight-year-old was upbrought by her mother Rahimbegim who was Odina's aunt*²².

Боби сеюм бо унвони «Таҳлили сохтори маъноии чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» номгузорӣ шудааст ва аз чор фасл таркиб ёфта, дар ин боб гурӯҳбандии маъноии чумлаи пайрави муайянкунанда, чумлаҳои пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаҳои тобеи забони тоҷикӣ ва ҳамгунҳои онҳо дар забони англисӣ аз нигоҳи фарогирии мавзӯ таҳлил мегардад.

¹⁹ Аини С. Куллийт. Т.2 / С. Аини. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.

²⁰ Aini, S. Bukhara: Remembrance / Ainy S. – Raduga,1986. – 392 p.

²¹ Аини С. Куллийт. Т.3 / С. Аини. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -606 с.

²² Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini / J.R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.

Мисол, дар фасли чоруми ин боб, ки “Ҷойи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар таркиби ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ ва муодили онҳо дар забони англисӣ” унвон гирифтааст, таъкид гардидааст, ки дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ҳамчунин бар эзоҳи сарҷумла ҷумлаҳои пайрави гуногун меоянд. Чунин ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида меноманд. Чунончи: *Раиси колхоз ҳам бо нутқи кӯтоҳе, ки оид ба ваъдаҳои боз ҳам мустақамтар кардани колхоз буд, актро қабул кард [Айнӣ, 136].*

The head of the collective farm also adopted an act, that with a short speech promising further strengthening of the collective farm [Aini, 321].

Дар мисоли боло сарҷумларо ҷумлаи пайрави мақсади дар дохили сарҷумла ҷойгирбуда эзоҳ додааст. Дар шакли нақша тасвири ин ҷумла чунин аст:

С , ки – П, - С.

Эзоҳ: С – сарҷумла, П – ҷумлаи пайрав.

Дар мачмуъ, аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб ба ҷумлаи мураккаби пайрави муайянкунанда савол додан мумкин аст. Ҷузъи тобеъ ба сарҷумла вобаста аст. Мавриди зикр аст, ки сарҷумла бидуни ҷумлаи тобеъ маънои пурраи худро гум мекунад, дар ҳоле ки ҷумлаҳои мураккаб ба ҳам вобаста нестанд.

Ҷумлаи тобеъ аз сарҷумлаи ҷумлаи мураккаб бо вергул ҷудо карда мешавад, агар он дар дохили сарҷумла бошад аз ҳар ду тараф бо вергул ҷудо карда мешавад. Намуна: Намудори № 2

Намудори 2

Муайянкунанда	who <i>ки,</i> whose <i>аз кӣ,</i> whome <i>аз чӣ,</i> which <i>кадом</i> that <i>ки,</i> where <i>дар куҷо,</i>	People <i>who</i> can neither hear nor speak talk to each other with the help of their fingers. Одамоне, ки намешунаванд
---------------	---	---

	why чаро	ва гап намежананд, бо ишорати ангуштони худ бо ҳамдигар муошират мекунанд.
Иқтибосҳо	<p>Агар дар ҷумла пас аз ду исмҳои дар паҳлуи якдигаристода бо артикл ё ҷонишинҳои соҳибӣ (ё исм ва ҷонишин) феъли шахсӣ истифода шавад, исми дуум (ё ҷонишин), одатан, мубтадои ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҷумлаи асосӣ бе пайвандак пайваст мешавад: <i>The students studied the machines they had to use on the farm – Талабагон машинаҳоеро, ки бояд дар колхоз истифода мебуданд, омӯхтанд</i>²³.</p> <p>Аз ин рӯ дар пайванди ду исм ё исм ва ҷонишин калимаи ҳамбастаро партофта мумкин аст: <i>Give me the book you are speaking about – Китоберо, ки дар борааш мегӯед, ба ман деҳ</i>²⁴.</p>	

Дар хулоса натиҷаҳои илмии бадастомада дар 8 банд ҷамъбаст шудааст:

1. Масъалаҳои таснифоти сохти ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ дар заминаи забонҳои гуногун омӯхта шудаанд. Ин масъала дар забоншиносии англис танҳо дар даҳсолаҳои охир мавриди тавачҷуҳи ҷиддӣ қарор гирифтааст. Дар монографияҳои, ки ба таҳлили намудҳои сохти ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои тобеъ бахшида шудаанд, муаллифон ҳодисаҳои истифодаи мувозинати воситаҳои гуногуни ифодаи як муносибатҳои наҳв иро муайян кардаанд.

2. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бо раванди инкишофи сохти грамматикӣ, ташаккули услубҳои ҷорӣ, ташаккули меъёрҳои грамматикӣ забонҳои гуногунсохт алоқаманд аст.

²³ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. // А.И. Смирницкий. – М., 1957. – 284с.

²⁴ Дар ҳамон ҷо.

3. Ба ҳам мувофиқ омадани ҷумлаҳои мураккаб, махсусан бо пайрави муайянкунандаи системавии сохти мутаносиб меъёри асосии наҳв мебошад.

4. Дар асоси таҳлили мавод метавон гуфт, ки ҷумлаҳои мураккаби муайянкунанда аз ҷиҳати маъноҳои функционалии худ, аз ҷиҳати хусусиятҳои сохтори шаклӣ ва маъноӣ фарқ мекунанд. Тағйирёбӣ дар забонҳои қиёсшаванда хеле кам ба назар мерасад ва ба раванди зиндаи инкишофи забони адабии забонҳои қиёсшаванда ва бо ташаккул ва «тағйирёбии» шаклҳои наҳвии он вобаста аст.

5. Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ танҳо воҳидҳои таркибии наҳвӣ мустақил буда метавонанд. Қисмҳои таркиб, ки бо дигар ҷузъҳои таркиб робитаи тобей доранд, қобилияти мустақилона ифода кардани муносибатҳои наҳвиро надоранд.

6. Барои ифодаи як муносибати наҳвӣ забон бо ягон шакл ё сохтор маҳдуд нашуда, воситаҳои гуногунро ба қор мебарад. Далелҳои баррасишуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки раванди инкишофи тадриҷии сохти наҳвии забони тоҷикӣ бо роҳи алоқаи пайвандакҳо муайян мешавад.

7. Дар забони муосири тоҷикӣ ва англисӣ се намуди ҷумлаҳои мураккаб вучуд доранд:

– ҷумлаҳои мураккаби тобеъ – бо муносибати тобей байни қисмҳои предикативӣ;

– ҷумлаҳои мураккаби пайваст – бо ҷузъи ҳамоҳангсози байни ҷумлаҳои предикативӣ;

– ҷумлаҳои мураккаб бидуни пайвандак – воситаи алоқа интонатсия (ово) мебошанд.

8. Дар сохти ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ умумияти зиёд мавҷуд аст, вале дар семантикаи пайвандакҳо тафовути

муайянеро низ дидан мумкин аст. Дар ин забонҳо пайвандакҳои пайвандкунанда, хос ва чудокунанда барои пайваст кардани қисмҳои предикативӣ дар ҷумлаи мураккаб истифода мешаванд.

Ҳамин тавр, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ҷумлаест, ки дар он ҷумлаи асосӣ ва як ё якчанд ҷумлаи тобеъ мавҷуд аст. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда сараъзоҳои ҷумлаи асосиро, баҳусус мубтадоро, эзоҳ дода, ба саволҳои сараъзои ҷумла ҷавоб медиҳанд. Дар рисола хангоми муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳам монандӣ ва ҳам тафовут ба назар мерасад.

Таҳқиқотҳои гузаронидашуда собит карданд, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеи муайянкунанда дар забонҳои гуногунсохт аломати грамматикӣ якхеларо талаб намуда, бо истифода аз воситаҳои наҳвӣ махсус, барои эзоҳдиҳии мубтадои сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бунёд ёфтааст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда вазифаи рематикиро ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба ҷо оварда, мубтадои сарҷумларо муайян мекунад.

Тартиби ҷумлаҳои мураккаб бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ бетағйир мемонад: ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда баъзан баъд аз сарҷумла қарор дорад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки омӯзиши ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар доираи илми забоншиносии муосир – падидаи мунтазам ва босуръат инкишофёбанда буда, вазифаи коммуникативӣ (иртиботи) ҷумлаи мураккабро ишғол намуда, дар инкишоф ва тақомули забон мавқеи муҳим дорад.

Дар тадқиқоти пешниҳодшуда дар асоси тадқиқоти илмӣ забоншиносони хориҷӣ ва тоҷик муяссар гардид, ки маълумот оид ба

таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда аз нигоҳи ҷанбаҳои гуногун ба низом дароварда шавад. Инчунин маълум карда шуд, ки аз рӯи таносуби ҷумлаи тобеъ миёни дар байни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда сарҷумлаҳои як аъзо ҷудо карда шаванд.

Бо истифода аз усули таҳлил ва ҷамъбаст дар мисоли матнҳои бадеӣ муайян кардан мумкин буд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ду варианти ҷойгиркунии ҷузъҳо қобили қабул аст: ҷумлаи тобеъ бо пайрави муайянкунанда баъди сарҷумла (тартиби бевосита).

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ҳеҷ гоҳ пеш аз сарҷумла ҷой намегирад.

Инчунин, пажӯҳиш дар заминаи асарҳои бадеӣ намуд, ки мубтадои сарҷумла дар ҷумлаи мураккаб ҳамеша шакли вобаста дошта, дар дохили сарҷумла бошад, шакли пешоянд озодона тағйир ёфта метавонад.

Ҳамаи гуфтаҳои боло гувоҳӣ медиҳанд, ки ҷумлаи тобеъ ҳамеша аломатгузори шуда, аз сарҷумла бо як қатор хусусиятҳои расмӣ фарқ мекунад: сохти ихтисорӣ, - мавҷудияти шакли вобастаи мубтадо, - тартиби аъзо, - ҷойи сарҷумла ва ғ.

Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби забони англисӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки мувофиқати сохтори ҷумлаҳо бештар ба назар мерасад. Доираи истифодаи пайвандакҳо фарқкунандаанд, яъне ҷумлаҳои забони англисиро метавон бидуни истифодаи пайвандакҳо ва дигар воситаҳои дар кор таҳлилшуда дар корифода кард. Мусаллам аст, ки забонҳои гуногуни дунё доимо дар ҳолати рушду такомул қарор доранд ва забони англисӣ ву тоҷикӣ низ истисно нест.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда як сохти наҳви инкишофёфтаре ифода мекунад, ки дар забоншиносии муосир тоҷик васеъ истифода мешавад. Дар ҷумлаҳои номбаршуда ибораҳои сифати феълӣ кам истифода мешаванд. Бинобар ин бархилофи забони англисӣ, ки дар аксар

маврид ҷумлаҳои муракаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда ба худ синоними муайяниро доранд, дар ҷумлаҳои муракаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикии муосир чунин пайрави муайянкунанда мушоҳида карда намешавад.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки миёни калимаи муайянкунанда ва ҷумлаи пайрав алоқаи мантиқӣ вучуд дорад.

Таҳлили илмиву бадеӣ ба хулосае меоварад, ки дар ҷумлаи муракаби тобеъ дар ҷумлаи муракаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда одатан ҳолатҳои истифода мешаванд, ки бо як калима ё ибора ифода кардани хусусияти ашё ё падида душвор ё ғайриимкон аст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Асарҳои С.Айнӣ ганҷинаи гавҳарҳои пураарзиши калом буда, дорои сарвати бепоёни лексикӣ, фразеологӣ, грамматикӣ ва бадеии забони ҳазорсола ва бонуфузи тоҷикӣ бо тамоми зебӣ, назокат, салосат ва қудрати универсалӣ мебошанд.

2. Хизмати Садриддин Айнӣ дар он аст, ки бо асарҳои худ имкониятҳои забони тоҷикиро нишон дода, дар рушди он саҳми арзанда гузоштааст. Нависанда на танҳо дар асарҳои бадеӣ ва публицистии худ, балки дар мақолаҳо, мактубҳо ҳам ба сохти ҷумлаҳои муракаб ва интихоби дурусти онҳо аҳаммият медиҳад.

3. Навовари Садриддин Айнӣ дар он аст, ки нависанда аз имкониятҳои наҳвӣ забони муосири тоҷикӣ васеъ истифода бурда, дар ғанӣ гардидан ва асолати таркиби наҳв, махсусан ҷумлаҳои муракаби тобеи забони муосири тоҷикӣ саҳм гузоштааст.

4. Таҳқиқоти мо ба масъалаи наҳвӣ ҷумлаҳои муракаби тобеи муайянкунанда бахшида шудааст: сарҷумла ва ҷумлаҳои тобеъ бо ёри

пайвандакҳо дар ҷумлаи мураккаб пайваст шуда, аз рӯи сохти онҳо (пайвандакҳо) тасниф мешаванд.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶИИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

1. Мақолаҳои, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М] Раҳмонова Д.И. Муайянкунандаи изофӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи осори тарҷумаи устод С. Айнӣ) /Д.И.Раҳмонова// Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ) – Бохтар-2021. - №1/2(86).-с 38-42.ISSN 2663-5534

[2-М] Раҳмонова Д.И. Таҳлили баъзе тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда / Д.И .Раҳмонова // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ)– Душанбе,2021.-№ 2(014) –с. 290-293. ISSN 2076-2569

[3-М] Раҳмонова Д.И. Мавқеи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ Д.И .Раҳмонова // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ)– Душанбе,2022.-№ 2(014) –с. 207-212. ISSN 2076-2569

[4-М] Раҳмонова, Д.И. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ Н.Ш. Раҳмонова, Д.И. Раҳмонова // Ахбори Академияи миллии илми Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои гуманитарӣ)– Душанбе, 2024. - № 1(274) – с. 255-266. ISSN 2076-2569.

2. Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои дигар чоп шудаанд:

[1-М] Раҳмонова Д.И. Навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Конференсияи байналмиллалии илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Роль изучения иностранных языков в укреплении международных коммуникаций. МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода”, 25 ноябри соли 2021. – С.166 - 171

[2-М] Раҳмонова Д.И. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар асоси осори насрии С. Айнӣ. // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати профессорону устодон, кормандон, магистрон, ва донишҷӯёни МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, 18 апрели соли 2022. – С. 411-417.

[3-М] Раҳмонова Д.И. Гурӯҳбандии таркиби ҷумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва ҳамгуниҳои онҳо дар забони англисӣ // Конференсияи байналмиллалӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Таъсири забонҳои хориҷӣ ба фарҳанги миллӣ МДТ “Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, 27 майи соли 2022. – С. 78-84.

[4-М] Раҳмонова Д.И. Актуальные проблемы преподавания русского языка иностранного языка за рубежом (на примере СПП в системе синтаксиса). // Межвузовской научно-практической конференции с международным участием “Лингвометодические аспекты профессионально ориентированного обучения иностранным языкам в неязыковом вузе : традиции и инновации. – Барнаул, 30.11.2023. – С. 312-317.

[5-М] Раҳмонова Д.И. Новые государственные программы развития языков и их политтика в управлении организациями и предприятиями // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ дар мавзӯи “Аҳамияти омӯзиш ва такмили забонҳои хориҷӣ барои хизмачиёни давлати, роҳбарону ташкилоту корхонаҳо дар шароити тағйирёбии равандҳои сиёсӣ” бахшида ба “Эълон гардидани соли 2023 Соли забони русӣ”/ Академияи идоракунии давлатии назди президенти ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 24.02.2023. – С. 412-418.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН
ГОСУДАРСТВЕННОГО ИНСТИТУТА КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ
ТАДЖИКИСТАНА ИМЕНИ М. ТУРСУНЗАДЕ**

На правах рукописи

ТДУ:491-550-25

ТКБ:81.2(2точик)+81.2англ.

Р. 27

РАХМОНОВА ДИЛРАБО ИСКАНДАРОВНА

**Сложноподчиненные предложения с придаточными
определятельными в современном таджикском литературном языке в
сопоставлении с английским
(на примере творчества С. Айни)**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

ДУШАНБЕ – 2024

Диссертация выполнена на кафедре иностранных языков Национальной Академии наук Таджикистана

Научный руководитель: **Рахмонова Наргис Шарифовна** – доктор филологических наук, профессор кафедры иностранных языков Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Официальные оппоненты: **Юсупова Зарина Розиковна** – доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и литературы Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава
Шарипова Адолатхон Шарифовна – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой языков НОУ “Медико-социальный университет Таджикистана”

Ведущая организация: Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде

Защита диссертации состоится “10” июня 2024 года, в 13.00 часов на заседании диссертационного совета 6D.КOA-068 при Таджикском государственном университете имени С.Айни (Республика Таджикистан, 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки)

С содержанием диссертации можно ознакомиться в научной библиотеке Таджикского государственного университета имени С.Айни и на сайте www.tgpu.tj.)

Автореферат разослан «___» «_____» 2024 г.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук,
доцент

Каримова Д.Н.

ВВЕДЕНИЕ

Синтаксис является одним из основных частей грамматики, которая разделяется на два раздела – синтаксис простых и сложных предложений. Система простых предложений служат в качестве основы и важного средства формирования сложных предложений. В целом, предметом спора синтаксиса являются словосочетание, предложение, а также порядок и правила их образования. Изучение разновидности предложений, закономерность и правила образования словосочетаний является одним из важных задач синтаксиса. Как правило, речь состоит из предложений, а предложения строятся в результате грамматических связей слов. Предложение является совершенной грамматически сформированной единицей речи. Поэтому наша речь, прежде всего, расчленяется на предложения. А в произношении предложения разграничивается друг от друга посредством паузы.

Основной особенностью предложения состоит в том, что в ней отрицается или утверждается действие или признак предмета. Предложение может быть образовано не только с помощью связных слов, но и с помощью отдельных лексем и выражать законченную мысль. Выразить мысль одним словом более характерна для диалогов. Предложения различаются по структуре и организации.

Грамматика составляет одну важную часть общего языкознания и синтаксис, будучи её разделом, способствует прояснению множеством детально нерассмотренных вопросов. Придаточное определительное предложение является одним из неизученных вопросов, который не подвергался детальному анализу по сей день. В таджикском языкознании ещё не издана книга, всесторонне рассматривающая сущность, функции, особенность, форменно-семантические признаки придаточных определительных предложений, их разновидность и средства грамматической связи. Учитывая эту необходимость, мы поставили перед собой цель исследовать грамматические и семантические особенности

придаточных определительных предложений, их синонимичность со свободными синтаксическими словосочетаниями, а также различия данной разновидности придаточных предложений от других придаточных, внешне схожих на них.

Актуальность темы исследования. Таджикский язык входит в число богатых языков мира, который как язык народа с древней историей и беспримерной письменностью, на современном уровне своего развития, благодаря Независимости нашей страны, он имеет широкую активность во всех сферах общественной жизни. История развития его письменной формы в литературном языке также тесно связана с историей таджикского народа, с его общественной и культурной жизнью, с характером общественных отношений в прошлом и настоящем.

Связь языка с процессом мышления, нравственностью и духовным миром человечества чувствуется именно в синтаксическом разделе. В силу этого синтаксис включает в себя все стороны общественной деятельности и всегда развивается как самостоятельная часть грамматики.

В таджикском языкознании исследование сложноподчиненных предложений началось с издания учебников, и до 60-х г. XX в., в основном, по традиционным нормам – придаточные предложения изучались сравнительно с членами простых предложений. К примеру, в первом наиболее совершенном учебнике таджикского языка, автором которого являются М. Беленицкий и Б. Ходжизаде.

Грамматика охватывает различные вопросы. Одним из таких вопросов в таджикском языкознании является исследование грамматики, в частности, сложноподчиненные предложения с придаточными, которые по сей день не подвергались детальному анализу. Современная эпоха – это период бурного развития возникновения и совершенствования отдельных отраслей науки и различных областей техники. Поэтому перед таджикскими лингвистами стоят очень важные задачи, в том числе упрочение и усовершенствование структуры и системы таджикской грамматики. Вопрос сложноподчиненных предложений с

определяющим придаточным в грамматическом строе таджикского литературного языка является одним из наиболее распространенных типов сложных предложений, и он широко используется как в письменной, так и в устной речи.

Каждая область науки имеет определенные задачи, которые конкретно ориентированы на теорию и практику, сущность и содержание этой области, и без их реализации невозможно получить глубокое представление и свежий взгляд на закономерность развития и общее положение в синтаксисе данной сфере.

Исследование сложных предложений с определяющими придаточными является одним из актуальных вопросов синтаксиса в языкознании. Синтаксис любого языка, вне зависимости от его принадлежности к той или иной отрасли человеческой деятельности, зачастую имеет древнюю историю и в себе хранит множество фактов, рассмотрение и результаты которых имеют большое научное и практическое значение для дальнейшего решения спорных вопросов синтаксиса, грамматики и языкознания в целом.

Следует отметить, что исследование сложных предложений в качестве специального раздела грамматики, обладает не только теоретической, но и практической значимостью. Её теоретическую и практическую ценность сопровождают культурно-познавательный и социальные аспекты. Поэтому изучение сложноподчиненных предложений с определяющими придаточными в таджикском языке является актуальным и своевременным. Существующий богатый материал свидетельствует о том, что в синтаксисе современного таджикского литературного языка наблюдаются и такие виды придаточных предложений, которые не исследованы вовсе или в учебниках, статьях и отдельных заметках предоставлены краткие сведения о них, соответственно, отсутствует и специальная научная работа.

Детальное исследование способов и факторов, семантики и средства придаточных определяющих предложений и сложных предложений

занимают особое место в грамматической системе языка, так как они охватывают ту языковую единицу, которая служит для предоставления сведений, обеспечения коммуникации и отношения социума. Их семантическая классификация в структурном, семантическом плане и языковом отношении способствуют тому, чтобы подобная система действовала в составе сложных предложений современного таджикского языка и в силу этого считается необходимым пересмотр данной темы.

Таким образом, **актуальность изучения придаточных определительных предложений** можно обосновывать следующим:

1. Придаточные определительные предложения в составе многосоставных предложений таджикского языка и их аналоги в английском языке до сих пор не исследовано всесторонне – фундаментально. Следовательно, исследование данной темы предоставляет возможность правильному решению множества актуальных вопросов, связанных с языковой грамматикой, в частности с синтаксисом.

2. В настоящее время таджикский литературный язык переживает бурный процесс формирования и эволюции на основе внутренних ресурсов самого таджикского языка. Так как указательные признаки артикля, выступающие синонимами указательных слов, могут быть правильно определены только в контексте придаточных определительных предложений, что данное явление несёт чисто таджикский характер, то изучение данной темы имеет большое значение с точки зрения заполнения пустых мест за счёт таджикских аналогов.

3. Взаимосвязь синтаксиса и морфологии наблюдается в соответствии глагольных форм (сказуемых) простых предложений состава сложноподчиненных предложений с придаточными определительными, в выражении главного компонента словосочетания и членов предложения, следовательно, их изучение в определенной степени облегчает систематизацию таджикской грамматики и их сходства в английском языке в целом.

Степень исследования научной темы. В процессе работы были были продуктивно использованы фундаментальные труды известных **отечественных** ученых, таких как Д. Таджиева (1971), Ш. Рустамова (1970-1973), Ф. Зикриёева (1987, 2006), С. Атобуллоева (1975), Л. Бузургзода (1942), Д. Ходжаева (1991) и **зарубежных** – Ю.А. Ливицкого (2014), Л.С. Бархурдарова (1966, 2008), Л.С. Бархурдарова и Д.А. Штеллинга (1973), Л.П. Винокуровой (1954), Г.Н. Воронцовой (1960), М.А. Галининой и Н.М. Васильевской (1955), Б.А. Ильиша (1948), Л.Л. Иофика, Л.П. Чахояна (1967), А.М. Беленицкого (1967), Н.Ф. Иртенъевой (1965), Н.А. Кобриной, Е.А. Корнеевой (1965, 1974), Д.А. Штеллинга (1996), А.Ж. Смирницкой (1958), В.Д. Ившина (1992).

В советском периоде таджикский язык обучался в качестве самостоятельной дисциплины, и соответственно издавались учебники. Одновременно с изучением теоретических вопросов таджикского языка, научно исследовалось и его грамматики.

В связи с этим таджикское языкознание за короткий исторический период развивается с большой скоростью, и во всех его областях достигаются важные успехи.

В частности, начиная со второй половины XX в. в изучении синтаксиса сложных предложений, особенно сложноподчиненных, наблюдается значительные успехи и достижения. Эти достижения, с одной стороны, связаны с усилиями исследователей таджикского языка, а с другой – это результат использования новых достижений и успехов российской и европейской лингвистики таджикским языкознанием.

После того, как в русском языкознании появились новые взгляды на исследование классификации сложноподчиненных предложений и сторонники нового направления, руководствуясь структурно-семантическим критериям, основанным ещё В.А. Богородицким, предложили единство частей сложноподчиненных предложений, в таджикском языкознании с новой точки зрения пересмотрели классификацию и анализ сложноподчиненных предложений. В последние

годы в изучении синтаксиса сложноподчиненных предложений таджикского языка сложился иной подход, который во многом противоречит традиционной норме и имеет много преимуществ.

Первые концепции о синтаксисе в языкознании появились в начале XX в. Изучение и классификация сложноподчиненных предложений в таджикском языкознании упрочились и заняли особое место благодаря статьям и трудам профессора Д.Т. Таджиева. Привлекает внимание то, что ряд таджикских синтаксистов почувствовали превосходство этого критерия исследования сложноподчиненных предложений, и опирались на него на основании изучения и исследования отдельных видов сложноподчиненных предложений. Ещё в научно-исследовательской работе М.Н. Косимовой²⁵ – “Условные придаточные предложения в таджикском литературном языке”, которая была издана под руководством профессора Д.Т. Таджиева, сделан акцент на важные форменно-семантические признаки данной разновидности придаточных предложений, и помимо союзов указаны другие средства подчинительной связи придаточных предложений с главным, в частности соответствие глагольных форм, интонация, порядок частей, подчинительные слова-местоимения.

Во всех научных статьях и работах проф. Д.Т. Таджиева сложноподчиненные предложения исследовались на основе научно достоверных структурно-семантических критериев. Исследователь, отмечая тесную грамматическую и семантическую связь компонентов каждой разновидности придаточных предложений, комплексно рассматривает синтаксические средства связи между ними,

²⁵ Қосимова, М.Н. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик / М.Н. Косимова. -Сталинобод, 1961. – 77 с.

синтаксические функции, место придаточных предложений в составе сложных предложений²⁶.

Ш. Рустамов, исследуя придаточные предложения причины, в основном, за основу берёт структурно-семантические критерии изучения сложных предложений, и данную разновидность придаточных предложений рассматривает с этой точки зрения²⁷.

С. Атобуллоев, руководствуясь мнением русских лингвистов, которые являются одним из важных теоретических источников таджикского языкознания, опирается на достижения современной лингвистики и в процессе исследования придаточных предложений подлежащего и сказуемого принимает во внимание их структурно-семантические и интонационные особенности²⁸.

В научно-исследовательской монографии Ф.К. Зикриёва и Рахмоновой Н.Ш. “Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках (Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонҳои гуногунсохт)” делают акцент на структурно-семантические критерии сложноподчиненных предложений²⁹.

Приведенные цитаты свидетельствуют о том, что их авторы, в основном, правильно определили функцию и семантику придаточных определительных предложений, однако предоставили краткие сведения, ограничиваясь синтаксическими функциями данных придаточных предложений.

²⁶ Тоҷиев, Д. Калимаҳои бо пайвандакҳо ҳамнисбат дар чумлаи мураккаби тобеи забони адабии тоҷик //Межвузовский научная конференция по иранской филологии(тезисы докладов) К.1-Душанбе,1966.46-50с.

²⁷ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Ибора ва синтаксиси чумлаҳои сода. – Душанбе: Дониш,1986. – 372с.

²⁸ Атобуллоев С. Чумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. – Душанбе:Дониш,1975,с.193.

²⁹ Зикрияев, Ф.К. Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках / Ф.К. Зикрияев, Н.Ш. Рахмонова. - Душанбе, 2013. – 96 с.

Всё это способствовало тому, что изучение грамматики, в частности синтаксиса таджикского языка, осуществлялось как исследование специального раздела лингвистики. В действительности, как было указано выше, в 60-е годы XX в. в процессе обучения современных наук таджикскими учеными был сделан акцент на этот вопрос. Творчество С.Айни является кладезом ценных лексических жемчужин, бесконечных лексических, фразеологических, грамматических и художественных богатств нашего тысячелетнего и престижного таджикского языка со всей его красотой, изяществом, плавностью и мировой силой. Беспримерна и велика заслуга Садриддина Айни в обогащении грамматического строя таджикского литературного языка, которым он внес определенный вклад в конструировании предложений.

С. Айни в процессе издания своих произведений использовал все возможности строения предложений. В его текстах иногда одновременно используются два, три простых предложения в составе сложных предложений.

Простые предложения в составе сложноподчиненных предложений выражают конкретные и краткие мысли. Садриддин Айни в своём творчестве талантливо использовал эти предложения. В его произведениях можно столкнуться с огромным количеством сложноподчиненных предложений, которые сформировал сам устод Айни, что свидетельствует о его вкладе в развитие синтаксиса таджикского языка.

Следует отметить, что синтаксистика в мировой лингвистике является молодой и она возникла и сформировалась в русском языкознании в конце 20-х годов прошлого столетия в бывшем Советском Союзе, так как синтаксис данного языка развивался одновременно с общественно-политической, научной и культурной эволюции передовых европейских стран и достижениями новой лингвистической науки. Это был единственный язык среди других языков Советского Союза, который

мог выразить все важные черты новой эры. С другой стороны, именно на данном этапе развития его синтаксистика стало предметом сознательного вмешательства лингвистов.

Человечество со дня своего существования отражает сущность языка. Теория языка, как и другие области науки, пережила тысячелетия, но ее значимость и актуальность сохранились до сих пор. Изучение синтаксических явлений является результатом развития науки о языке. Первые теории о синтаксисе в языкознании появились в начале XX века.

В современном синтаксисе вопрос сложноподчиненных предложений с обстоятельственными придаточными остаётся одним из спорных вопросов.

Изучение и анализ вышесказанного свидетельствует о том, что синтаксисты в таджикском и английском языках по сей день не пришли к научным выводам по поводу правильного пояснения значения придаточных определительных предложений, однако они предоставили краткие сведения, и уделили внимание только их синтаксическим функциям рассматриваемых придаточных предложений. Однако на данный момент в ходе изучения литературного языка исследование сложных предложений, в частности сложноподчиненных с определительными придаточными, является сложной работой.

Таджикский язык является живым действующим языком. Исследование различных сторон отдельных вопросов, связанных с синтаксисом таджикского языка, продолжается и по сей день. Однако скрупулёзное исследование рассматриваемого вопроса началось с 60-х г. XX в. Первый учебник таджикского языка был составлен М. Беленицким и Б. Ходжизаде³⁰, в котором авторы высказали мнение о том, что все придаточные предложения сходны с членами простых предложений в

³⁰ Беленицкий, А.М. Навҳи забони тоҷикӣ. Барои синфҳои VI-VII, к.2 // А.М.Беленицкий,Б.Ҳоджизода. – Сталинобод: Самарқанд: Наш.дав.Тоҷикистон, 1936. – с. 22-35.

плане указания синтаксических функций. В дальнейшем данное критерие отразилось и в диссертации Х. Хусейнова³¹, который является из первых исследовательских трудов по синтаксису сложноподчиненных предложений таджикского языка.

Относительно исследования различных вопросов отдельных частей синтаксиса таджикского языка необходимо отметить заслугу профессоров Х. Хусейнова, Ш. Рустамова, Д.Т. Таджиева, М.Н. Косимовой, Ф. К. Зикриёева, Б. Камолиддинова и Д. Ходжаева. В ходе своих непрерывных поисков и исследований ими был создан ряд работ, носящих фундаментальный характер и разработанных на высоком научном уровне. Труды указанных ученых, в частности «Синтаксис таджикского языка» [Беленицкий, 1936], «Сложноподчиненные предложения с придаточными времени в современном таджикском литературном языке» [Ходжизаде Б., 1936, 1960], «Условные придаточные предложения в таджикском литературном языке» [Косимова М.Н, 1961], «Сложноподчиненные предложения с определительными придаточными в современном таджикском литературном языке» [Ходжаев, 2021] и т.д. в действительности, обладают таким свойством. Данные работы, в действительности, имеют сильный научно-практический аспект, и в них обсуждаются теория синтаксиса, особенности и отличительные черты синтаксиса по сравнению с традиционным синтаксисом языка, его место как особой части в грамматической системе языка и тому подобное, и придаточные определительные предложения в составе сложноподчиненных предложениях по структуре, семантике, синтаксических функций и средства грамматической связи подчиняется главному предложению и поясняет её³². Это мнение абсолютно правильное и, вслед за русским языкознанием, таджикские ученые

³¹ Хаймович Б.С. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С. Хаймович, Б.И. Роговская: Учеб.пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 2007. – 297 с.

³² Там же.

посвятили себя изучению вопросов грамматики, как было отмечено, с начала 60-х годов XX века и продолжали его расширять.

Из приведенных подробностей следует, что в области синтаксиса таджикского языка выполнен ряд небольших и крупных работ, но, несмотря на это, изучение научной литературы доказывает, что многие аспекты этого вопроса не подвергались специальному исследованию с лингвистической точки зрения, одним из которых являются сложные определительные придаточные предложения.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Результаты исследования способствуют совершенствованию установленных учебных программ. Данная тема является частью научно-исследовательского плана кафедры иностранных языков Национальной академии наук Таджикистана.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель и задачи исследования. Целью исследования является определение грамматических и семантических особенностей сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями в современном таджикском и английском литературном языках, семантическая классификация придаточных определительных предложений в сравниваемых языках, а также продемонстрирование сравнительный анализ структуры придаточных определительных предложений в указанных языках. В зависимости от этого необходимо решить следующие задачи:

1. Анализ структурных особенностей сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями в сравниваемых языках.

2. Семантическая классификация придаточных определительных предложений в сравниваемых языках.

3. Установление места и позиции придаточных определительных предложений в сравниваемых языках.

4. Исследование придаточных определительных предложений и уточнение их языковую связь в сравниваемых языках.

5. Продемонстрирование средств связи придаточных определительных предложений в сложных предложениях сравниваемых языков.

Источники и материалы исследования. Собранный нами материал состоит из **6000** карточек, источники которых мы классифицировали следующим образом:

а) Письменное научное и художественное творчество С. Айни;

б) Грамматика современного таджикского литературного языка. Т. 2-3 [1986, 1989];

в) Научно-исследовательские работы таджикских ученых, таких как: А.М. Беленицкий, Д. Таджиев, Ш. Рустамов, Ф. Зикриёев, С. Атобуллев, Л. Бузургзода, Д. Ходжаев и др.

Основные материалы исследования собраны из научных, исторических, литературных и художественных произведениях С. Айни. Основным источником нашего фактического материала по сложноподчиненным предложениям с определительными придаточными является творчество Садридина Айни, такие как: “Ёддоштҳо” (Воспоминания), “Куллиёт” (Собрание сочинений) в оригинале и английском переводе.

Предмет исследования. Тема нашей научной работы является “Сложные предложения с определительными придаточными в современном таджикском литературном языке в сопоставлении с английским (на примере творчества С. Айни)”.

Теоретические основы исследования. Исследованием сложноподчиненных предложений в таджикском языкознании русские и таджикские ученые, такие как Беленицкий М., Ходжизаде Б. (Синтаксис таджикского языка, 1936), Хусейнов Х. (Сложноподчиненные предложения с союзами времени в современном таджикском

литературном языке, 1960), Рубинчик А.Ю. (Современный персидский язык, 1960), Косимова М. (Условные придаточные предложения в таджикском литературном языке, 1961), Таджиев Д. (Придаточные предложения количества и степени, 1964; Многосоставные сложноподчиненные предложения, 1966; Средства связи сложноподчиненных предложений в таджикском литературном языке, 1971), Рустамов Ш. (Сложноподчиненные предложения с причинными союзами в современном таджикском литературном языке, 1968), М.Н. Косимова (Условные придаточные предложения в таджикском литературном языке, 1961), Зикриёев Ф. (Придаточные предложения образа действия и сходства в современном таджикском литературном языке, 1977), заложили основу для дальнейших исследований.

Ю.А.Рубинчик является автором более чем 150 фундаментальных научных произведений по грамматике и лексикографии персидского языка. В 1953 он защитил кандидатскую диссертацию на тему "Сложные предложения с определительными придаточными в современном персидском языке", которая была издана в 1959 году отдельной монографией³³.

Изучение синтаксиса сложноподчиненных предложений таджикского языка в последние годы, новый способ классификации сложноподчиненных предложения в таджикском языкознании коренным образом изменились благодаря научным работам Д.Т.Таджиева.

Методологические основы (методы) исследования. Классификация и исследование материалов осуществлены следующими методами лингвистических исследований: исторический, сравнительно-исторический, факторный, синхронный, наблюдения, которые были вызваны следующими факторами:

³³ Рубинчик Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. – М., 1959. – 215с.

- определение смысловых оттенков придаточных определительных предложений в письменных памятниках С. Айни;
- классификация состава придаточных определительных предложений в таджикском языке и их аналоги в английском;
- анализ разновидностей и особенностей сложноподчиненных предложений с придаточными определительными;
- определение места придаточных предложений в сложноподчиненных предложениях;
- структурные особенности сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями в сравниваемых языках.

Научная новизна исследования. Необходимость выбора темы обосновывает новизну исследования, так как исследование сложноподчиненных предложений в таджикском языкознании началось с изданием учебников, и до 60-х годов XX в., в основном, придаточные предложения изучались сравнительно с членами простых предложений. Примером служит в первом наиболее полном учебнике таджикского языка, составленным М. Беленицким и Б. Ходжизаде.

Грамматика охватывает различные вопросы. Одним из таких вопросов в таджикском языкознании является исследование грамматики, в частности, сложноподчиненные предложения с придаточными, которые по сей день не подвергались детальному анализу. Современная эпоха – это период бурного развития возникновения и совершенствования отдельных отраслей науки и различных областей техники. Поэтому перед таджикскими лингвистами стоят очень важные задачи, в том числе упрочение и усовершенствование структуры и системы таджикской грамматики. Вопрос сложноподчиненных предложений с определительным придаточным в грамматическом строе таджикского литературного языка является одним из наиболее распространенных

типов сложных предложений, и он широко используется как в письменной, так и в устной речи.

В силу этой стороны вопроса возникает необходимость исследовать данную тему в качестве отдельного и фундаментального исследования.

Положения, выносимые на защиту:

- анализ обстоятельственных придаточных предложений современного таджикского литературного языка в сопоставлении с английским вызывает интерес с лингвистической точки зрения, и в подобной форме впервые исследуется в таджикском языкознании;

- грамматический и сравнительный анализ структуры придаточного определительного предложения в сравниваемых языках;

- в синтаксической структуре таджикского литературного языка сложноподчиненные предложения с определительными придаточными являются употребительной разновидностью сложных предложений, обильно использующиеся как в письменной, так и в устной речи;

- придаточные определительные предложения в составе сложноподчиненных предложений бывают разными по структуре, семантике, синтаксическим функциям и средствам грамматической связи с главным предложением;

- на основе анализа всего материала исследования были выявлены сложноподчиненные предложения с определительными придаточными предложениями, учитывание общей семантики, зависимого характера значения компонентов, способов расположения частей, композиционных свойств, степени сложности структуры, отличительных особенностей, роль и место союзов и относительных слов, а также других средств подчинительной связи компонентов и наконец, степень выражения дополнительных смысловых оттенков которых имеет большое значение в других сложноподчиненных предложениях.

Теоретическая значимость исследования. В таджикском языкознании исследование сложноподчиненных предложений с придаточными

определительными предложениями имеет теоретическую и практическую ценность. Её теоретическую значимость можно определить следующим образом:

1. Исследование данной темы может служить в процессе сравнительного изучения и научного обобщения вопросов синтаксиса в таджикском языке.

2. Изучение сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями, имеющими древнюю историю, приобретают большое значение в определении ряда вопросов, связанных с историей таджикского литературного языка, в частности, отдельными периодами его развития, его аспекты, относительные слова, занимавшие только синтаксическую позицию и не способные выразятся без пояснительных придаточных предложений, форм образования предложений и их структурных пластов.

3. Получение результатов от исследуемого предмета при рассмотрении вопросов исторического синтаксиса таджикского языка, в частности, уточнении структурно-семантических критериев изучения способов их цитирования из других языков.

4. В системе структуры исследуемых языков синтаксический анализ является из факторов выражения мысли, подразумевающий структуру, состав, семантическую и грамматическую связь компонентов, способы их связи и их места.

5. Исследование сложноподчиненных предложений с определительными придаточными предоставляет возможность, сделать правильные выводы из исторических закономерностей генезиса, развития и эволюции синтаксиса в таджикском и английском языках, факторах систематизирования сложноподчиненных предложений с определительными придаточными и их научных основ в процессе анализа тематических групп в целом.

6. Определение семантических и грамматических отношений составных частей сложноподчиненных предложений с определительными предложениями предоставляют возможность выявить множества грамматических особенностей современного таджикского литературного языка.

7. Анализ смысловых оттенков придаточных определительных предложений в составе сложных предложений таджикского и английского языков.

8. Средства связи придаточных определительных предложений весьма различны в зависимости от разновидностей самих сложных предложений. Поэтому считаем уместным их классификацию с грамматической точки зрения в таджикском и английском языках.

Практическая значимость исследования сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями проявляется в следующем:

1. Результаты исследования, приобретенные нами в ходе настоящей работы, могут быть использованы в научном исследовании различных вопросов синтаксиса таджикского и английского языков в целом.

2. Придаточные определительные предложения обладают специальными факторами своего возникновения и развития. Поэтому наш собранный богатый материал, обильно использованный в диссертации, поможет в научном определении этих факторов.

3. Исследованные материалы помогут специалистам в процессе преподавания спецкурса по синтаксису высших учебных заведений, рассматриваемых современных языков, современной грамматики.

4. В диссертации определено место придаточных определительных предложений в сложном предложении, имеет большое значение в составе многосоставных предложениях таджикского языка и их аналогов в английском языке.

5. Материалы диссертации могут быть использованы в учебниках для филологических факультетов высших учебных заведений и сравниваемых языках.

6. Настоящая диссертация может быть полезна филологам-преподавателям высших учебных заведений и общеобразовательных заведениях в практическом плане.

7. В ходе издания грамматики, в частности раздела синтаксиса учебных пособий для высших и средних школ, можно использовать материалы диссертации.

8. Лингвисты сравниваемых языков имеют возможность использовать материалы диссертации в чтении лекций и проведении курсов.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация соответствует паспорту специальности 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. В диссертации впервые исследуются сложноподчиненные предложения с определительными придаточными в таджикском языке на примере творчества С. Айни с точки зрения сравнения особенностей, структурного, семантического и грамматического анализа. Личный вклад автора проявляется в сборе материалов исследования, их разработки и анализе, апробации результатов, подготовке докладов и публикации научных статей по теме исследования. Настоящее научное исследование является результатом многолетнего труда автора, завершено в форме самостоятельной научной работы.

Апробация результатов исследования. Тема диссертации является актуальным, и утверждена на заседании ученого совета кафедры иностранного языка Национальной академии наук Таджикистана (протокол № 2 от 25 сентября 2021 г.). Основные положения и результаты

исследования обсуждались на заседаниях и научных семинарах кафедры иностранных языков НАНТ и кафедры таджикской филологии и иностранных языков Государственного института культуры и искусств Таджикистана имени М. Турсунзаде. А также по результатам исследования были подготовлены доклады на научно-теоретических республиканских и международных конференциях (2013-2023 гг.).

Диссертация обсуждена и представлена на защиту на заседании кафедры иностранных языков НАНТ (протокол № 3 от 27.04. 2023 г.).

Публикации по теме исследования. По теме исследования опубликовано 10 научных статей, 4 из которых в научных журналах рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Структура диссертация. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и перечни использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** обосновывается необходимость выбора темы, степень изученности темы, научная и практическая значимость исследования, формулируются цель и задачи, указываются источники, методы исследования, основной материал исследования и структура диссертации.

Первая глава называется – «Теоретические и практические основы придаточных определительных предложений в таджикском и английском языках», и состоит из трех разделов. В данной части работы речь идёт о теоретических основах, разновидности и особенности сложноподчиненных предложений с придаточным определительным в таджикском и английском языках, степени их употребления в прозе и поэзии устода С. Айни.

Первый раздел первой главы называется “Теоретические основы изучения сложноподчиненных предложений с определительными придаточными в таджикском языке”, и в нем рассматривается

завершенные исследования ученых относительно сложноподчиненных предложений и их разновидность.

В сложноподчиненных предложениях одно простое предложение для улучшения смысла упоминается от содержания другого простого предложения:

*Например: Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро надарам ба мактаб неши масҷиди қишлоқ бурда монд*³⁴.

*I must have been six years old when my father took me to the school next to the village mosque*³⁵.

Первое предложение является сложноподчиненным “Ман бояд шашсола шуда бошам”- *I must have been six years old*, а второе предложение – придаточным, которое дополняет содержание первого предложения “*Маро надарам ба мактаби неши масҷиди қишлоқ бурда монд*”. – *when my father took me to the school next to the village mosque*.

Если из приведенного примера изолированно читать или написать простые предложения, то по содержанию и интонации они становятся неполноценными и неясными. В таджикском языкознании сложные предложения по структуре, составу, выражения семантики и содержания, средств связи разделяются на три группы: сложносочиненные предложения, сложноподчиненные предложения и сложные смешенные предложения.

Во втором разделе первой главы “Теоретические основы сложноподчиненных предложений с определительными придаточными в английском языке” речь идёт о сложноподчиненных предложениях с придаточными определительными английского языка (*relative clauses*), как исходит от названия, определительные придаточные передают важную информацию, они определяют изучаемого человека или предмета.

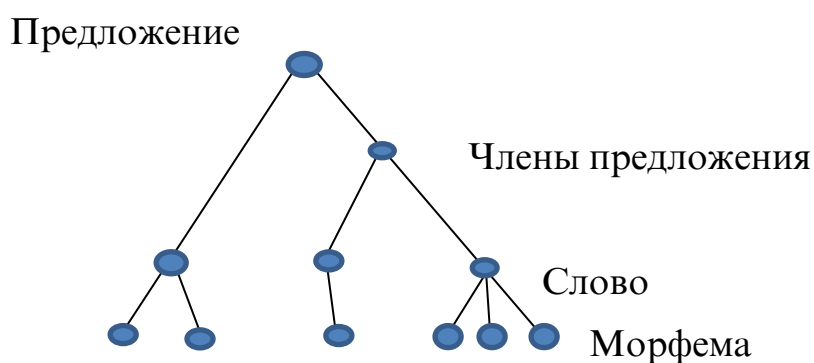
³⁴ Айни С. Куллиёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.

³⁵ Aini S. Pages from my own story / S. Aini. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1955. – 128 p.

В лингвистике три аспекта классификации предложения, особенно в английском языке – структурная, семантическая и прагматическая – определяют три основы классификации предложений по структуре, семантике и прагматическим особенностям. В этой части рассматривается классификация предложений на основе структурных особенностей.

Достигнув только уровня предложения, исследователь может охватить все многообразие языковых явлений, в том числе широкий его сектор – от высшего (просодия) до его семантики.

Эти отношения можно проиллюстрировать следующей схемой:

Одна из частей сложноподчиненных предложений, которой посвящена эта глава, — придаточное определительное предложение, которое отвечает на вопрос *which?* – как вы?. В сложных предложениях они связаны с относительными местоимениями *who*, *whose*, *which*, *that* и *whom*. Эти предложения необходимы для сложных предложений, чтобы предоставить дополнительную информацию о людях и вещах.

Таблица 1

Относительные местоимения	Моменты использования	Примеры
who — который	Употребляется во время разговора о человеке.	<i>This is the girl who babysitted me when</i>

		<i>I was five. — Ин духтарест, ки дар панҷсолагиам ба ман парасторӣ мекард.</i>
whose — чей; который;	Употребляется для демонстрирования принадлежности живым объектам (заменяет his, her — вай, ӯ и т.п.)	<i>Jane is a journalist whose articles are read by thousands of people. — Ҷейн рӯзноманигорест, ки мақолаҳояшро ҳазорон нафар мехонанд.</i>
whom — кого, которого	Указывает на человека в официальных обстановках и в большинстве случаев заменяется who	<i>This is the kid whom (who) we saw in the shop. — Ин кӯдакест, ки мо дар мағоза дидем.</i>
which — который, какой	Во время изложения речи употребляется относительно предметов, животных или неодушевленных существительных	<i>They told me her story which was supposed to be a secret. — Онҳо ба ман достонеро, ки бояд махфӣ бошад, гуфтанд</i>
that — который	Употребляется вместо who и which , зачастую несет неофициальный характер	<i>I need to find a new manager that can work in shifts. — Ман бояд мудури наве пайдо кунам, ки дар смена кор карда тавонад. <i>I liked the film that we watched</i></i>

		<p><i>last weekend. — Ба ман филме, ки охири ҳафтаи гузашта тамошо карда будем, писанд омад.</i></p>
--	--	--

Третий раздел первой главы называется “Классификация придаточных определительных предложений в сравниваемых языках по структуре”, и охватывает три подраздела. Классификация придаточных определительных предложений осуществлено на основе материалов таджикской современной лингвистики, которая разделяется на три вида (раздельные (исконные), сходно-сравнительные, пояснительно-информационные придаточные определительные предложения)³⁶.

В следующем примере пояснительно-информационные придаточные определительные предложения поясняет неличностные существительные, которые использованы в составе главного предложения одновременно с собственными именами (в качестве приложения): “мадрасаи Мири Араб, “Гулистони Масаррат”, “Девони Мирзо Мазхароҷони Ҷонон” и тазкира “Хизонаи Омира”, the madrasah of Miri Arab, “Mirzo Mazharojoni Jonon’s Devon” and a summary of “ Omira”:

Аз китобҳои адабии тоҷикӣ “Девони Мирзо Мазхароҷони Ҷонон” ва тазкираи “Хизонаи Омира”-ро, ки ҳамаи онҳо чопи Ҳиндустон буданд, аввалин бор дар ҳуҷраи ӯ дидам ³⁷.

³⁶ Хоҷаев, Д. Чумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2010. – 178с.

³⁷ Айни С. Куллийт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. – 4 62 с.

– *I saw for the first time in his room, of the Tajik literary books “Gulistoni Masarrat”, “Mirzo Mazharojoni Jonon’s Devon” and a summary of “ Omira”, which all of were published in India*³⁸.

В четвертом разделе первой главы под заглавием “Место придаточных определительных предложений в составе сложноподчиненных предложений в таджикском и английском языках” подчеркивается, что на основе определения основных форм содержания и официальная организации передаются те сложные предложения, которые выражают атрибутивные отношения в разноструктурных языках, т.е. в английском и таджикском.

Сложноподчиненные предложения в разноструктурных языках обычно исследуются с точки зрения их отношения к внутренним компонентам – главному и придаточному предложению³⁹.

Придаточные определительные предложения, которые выражают признак и состояние предмета, осуществляются после определяемого слова или зависимых от него слов⁴⁰. это традиционный и употребительный способ подобных придаточных предложений. К примеру:

*Имсол шаголе, ки ду мурғи моро бурд, аз шаголҳои ҳамон ҷо буд*⁴¹.

*The jackal that carried of two of our chickens this year came from there*⁴².

Вторая глава заглавлена «Сравнительные особенности сложноподчиненных предложений в придаточных определительных предложениях», и состоит из четырёх разделов. В разделах данной главы анализируются место придаточных определительных предложений,

³⁸ Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadridin Aini / J.R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.

³⁹ Рахмонова, Н.Ш. Системная структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнитивный аспект. / диссер. док. филологич. наук. // Н.Ш. Рахмонова. – Душанбе: Эргграф, 2018. – 196с.

⁴⁰ Академическая грамматика современного таджикского литературного языка (на тадж. яз.) / ответственные редакторы Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов. -Душанбе: Ирфон, 1966. – 220 с.

⁴¹ Айни С. Куллиёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. – 4 62 с.

⁴² Aini S. Pages from my own story / S. Aini. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1955. – 128 p.

структурные особенности сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями и проводится сравнительный анализ структуры придаточных определительных предложений в сравниваемых языках.

В начале данной главы отмечается необходимость предоставления сведений о классификации придаточных предложений и их основных критериев. В классификации придаточных предложений в качестве основных факторов учитываются *союзы, относительные слова, соответствие глагольных форм, интонация и место придаточных предложений*.

Подчинительные союзы всегда располагаются в придаточных предложениях и поскольку они подчиняют придаточные предложения главному, то их место, в основном, в начале предложения.

К примеру, союз **ки** употребляется для подчинения главному предложению всех разновидностей придаточных, в частности, среди других союзов придаточные предложения подлежащего, сказуемого, определения, дополнения и результата подчиняются главному только посредством союза **ки**. Союзы *чун, модом ки//модоме ки, барои он ки, барои ин ки, то, то ки – as, If that // If that, for that, because, that, so that* являются равнофункциональными.

В исследовании каждого придаточного предложения основными вопросами являются их связь с главным предложением, смысловые оттенки придаточных предложений и способы их выражения, средства связи придаточных предложений с главным, место придаточных предложений в составе сложноподчиненных предложениях. Данный способ охватывает как структурный, так и функциональный анализ.

Например: *Дар як ҷои ин сахро як работи васеъ, ки атрофаи бо ҳафт поҳса девор печида гирифта шуда буд, ба назар менамуд*⁴³.

⁴³ Айни С. Куллиёт. Т.2 / С. Айни. – Душанбе:Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -462 с.

At one point of the field it seemed a wide fence, which surrounded by the walls⁴⁴.

Придаточные определительные предложение в зависимости от семантики и функции придаточных предложений и особенностей определяемого существительного разделяется на несколько групп: классификационная, сравнительная, обстоятельственная, определительная, описательная и притяжательная. Например:

Описательное придаточное определительное предложение показывает различные отношения одного предмета другому предмету, или приводя своё имя, псевдоним, прозвище и родственников определяет его:

Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки холаи Одина буд, парвариши ёфт⁴⁵.

- Gulbibi became an orphan from her father when she was one-year-old, and till eight-year-old was upbrought by her mother Rahimbegim who was Odina's aunt⁴⁶.

Третья глава озаглавлена «Структурно-семантический анализ придаточных определительных предложений в сравниваемых языках» и состоит из четырёх разделов. В данной части работы проводится семантическая классификация придаточных определительных предложений и анализируются придаточные определительные предложения в составе сложноподчиненных предложениях таджикского языка и их аналоги в английском языке с точки зрения охватывания содержания.

⁴⁴ Aini, S. Bukhara: Remembrance / Ainy S. – Raduga, 1986. – 392 p.

⁴⁵ Айни С. Куллиёт. Т.3 / С. Айни. – Душанбе: Нашри давлатии Тоҷикистон. 1960. -606 с.

⁴⁶ Aini. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadridin Aini / J.R. Perry, R. Lehr. – California: Mazda, 1998. – 193 p.

Например, в четвертом разделе данной главы, который называется “Место придаточных определительных предложений в составе многосоставных предложений таджикского языка и их аналоги в английском языке”, подчеркивается, что в составе многосоставных сложноподчиненных предложений они проясняют главные и различные придаточные предложения. Подобные придаточные предложения называются неоднородными придаточными предложениями.

Например: *Раиси колхоз ҳам бо нутқи кӯтоҳе, ки оид ба ваъдаҳои боз ҳам мустақамтар кардани колхоз буд, актро қабул кард [Айнӣ, 136].*

The head of the collective farm also adopted an act, that with a short speech promising further strengthening of the collective farm [Aini, 321].

В приведенном выше примере целевое придаточное предложение, расположенное в составе главного предложения поясняет главное предложение.

В форме таблицы это предложение имеет следующее описание:

С, ^{ки} – П, - С.

В целом, из главного предложения состава сложных предложений можно ставить вопрос придаточному определительному. Подчинительная часть зависит от главного предложения. Необходимо отметить, что главное предложение без придаточного утрачивает свою семантику, хотя сложные предложения не зависят друг от друга.

Придаточные предложения отделяются от главного запятыми с двух сторон, если они расположены внутри главного.

Таблица 2

<p>Определение</p>	<p>who <i>который,</i> whose <i>от кого, от чего,</i> which, that <i>кто,</i> where <i>где,</i> why <i>почему</i></p>	<p>People <i>who</i> can neither hear nor speak talk to each other with the help of their fingers. Одамоне, ки намешунаванд</p>
---------------------------	--	--

		<p>ва гап намезананд, бо ишорати ангуштони худ бо ҳамдигар муошират мекунанд.</p>
	<p>Если в предложении после двух расположенных рядом существительных употребить личный глагол с артиклем или притяжательным местоимением (или существительное и местоимение), второе существительное (или местоимение) обычно является подлежащим придаточного определительного предложения, который соединяется главному предложению без союза: <i>The students studied the machines they had to use on the farm</i> – <i>Талабагон машинаҳоеро, ки бояд дар колхоз истифода мебурданд, омӯзанд</i>⁴⁷.</p> <p>Поэтому в сочетании двух существительных или существительного и местоимения можно опустить связное слово: <i>Give me the book you are speaking about</i> – <i>Китоберо, ки дар борааш мегӯед, ба ман деҳ</i>⁴⁸.</p>	

В заключении полученные научные выводы резюмированы в 8 пунктах.

1. Вопрос классификации структуры придаточных определительных предложений в отечественной и зарубежной лингвистике исследуются на основе различных языков. Рассматриваемый вопрос в русском языкознании привлек внимание только последние десятилетия. В монографиях, посвященных анализу структуры сложных и сложноподчиненных предложений, авторы определили случаи использования различных средств выражения одной синтаксической связи.

2. Сложноподчиненные предложения с определительными придаточными тесно связаны с процессом развития грамматической

⁴⁷ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. // А.И. Смирницкий. – М., 1957. – 284с.

⁴⁸ Там же.

структуры, формирования функциональных стилей, грамматических норм разноструктурных языков.

3. Соответствие сложных предложений друг другу, особенно с определительными придаточными и соответствующими структурной системы является основной нормой синтаксиса.

4. На основе анализа можно утверждать, что сложные предложения с определительными придаточными отличаются своей трансформацией с точки зрения функциональных значений, особенностей структуры формы и семантики. Изменения в сравниваемых языках явление довольно редкое, и зависит от живого процесса развития сравниваемых литературных языков, формированием и «трансформацией» их синтаксических форм.

5. Простые предложения состава сложноподчиненных предложений могут быть только самостоятельные составные синтаксические единицы. Компоненты сочетаний, поддерживающие подчинительную связь с другими компонентами сочетаний, не способны самостоятельно выразить синтаксические отношения.

6. Для выражения одного синтаксического отношения язык не ограничивается какой-либо одной формой и структурой, и употребляет различные средства. Исследуемые факты свидетельствуют о том, что процесс постепенного развития синтаксической структуры таджикского языка определяется по способу связи союзов.

7. В современном таджикском и английском языках существуют три разновидности сложных предложений:

- сложноподчиненные предложения – с подчинительной связью между предикативными частями;
- сложносочиненные предложения – с соединяющим элементом между предикативными предложениями;
- сложные бессоюзные предложения – средством связи является интонация.

8. В структуре сложных предложений таджикского и английского языков существует множество общностей, однако в семантике союзов можно увидеть определенные различия. В этих языках соединительные союзы служат для соединения предикативных частей в сложных предложениях.

Таким образом, сложноподчиненное предложение – это предложение, в котором существует главное или несколько придаточных предложений. Придаточные определительные поясняют главный член главного предложения, т.е. подлежащего и отвечают на вопросы главных членов. В диссертации в ходе сравнения сложных предложений с определительными придаточными таджикского и английского языков принято во внимание аналогия и различия.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что сложноподчиненные предложения с определительными придаточными в разноструктурных языках требуют одинаковые грамматические признаки, с использованием специальных синтаксических средств для пояснения подлежащего главного предложения состава сложноподчиненного.

Рекомендации по практическому использованию результатов диссертации

1. Произведения С.Айни являются кладезом ценных жемчужин речи, огромного количества лексических, фразеологических, грамматических и художественных богатств тысячелетнего таджикского языка, обладающего красотой, нежностью, плавностью и универсальной мощностью.

2. Заслуга Садриддина Айни в том, что он своими произведениями показал возможности таджикского языка и внес ценный вклад в его развитие. Писатель уделяет внимание строению сложных предложений и их правильному выбору не только в своих художественных и публицистических произведениях, но и в статьях и письмах.

3. Новшество Садриддина Айни проявляется в том, что писатель широко использовал синтаксические возможности современного таджикского языка и внес вклад в обогащение и подлинность синтаксической структуры, в частности сложноподчиненных предложений современного таджикского языка.

4. Наше исследование посвящено вопросу синтаксиса сложноподчиненных предложений с определительными придаточными: главное и придаточные предложения, соединяясь с союзами в сложных предложениях, классифицируются по их (союзов) структуре.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ДИССЕРТАЦИИ ОТРАЖЕНЬ В СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ АВТОРА:

1. Издания, входящие в перечень ведущих рецензируемых изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан:

[1-М] Рахмонова, Д.И. Муайянкундаи изофӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи осори тарҷумаи устод С. Айни) /Д.И.Рахмоной// ВЕСТНИК Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (Серия гуманитарных и экономических наук) Бохтар-2021. -№1/2(86).-с 38-42.ISSN 2663-5534;

[2-М] Рахмонова, Д.И. Место сложноподчиненные предложений с придаточными определительными в таджикском и английском языке/ Д.И. Рахмоновой // ДОКЛАДЫ АКАДЕМИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА(отдел общественных наук)– Душанбе,2022.- № 2(014) –с. 207-213. ISSN 2076-2569;

[3-М] Рахмонова, Д.И. Анализ некоторых смысловых оттенков придаточных определительных предложений. /Д.И .Рахмоновой // ДОКЛАДЫ АКАДЕМИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА (отдел общественных наук)– Душанбе,2022.-№ 2(014) –с. 207-213. ISSN 2076-2569;

[4-М] Раҳмонова, Д.И. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ/ Н.Ш. Раҳмонова, Д.И. Раҳмонова // Ахбори Академияи миллии илми Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои гуманитарӣ)– Душанбе, 2024. - № 1(274) – с. 255-266. ISSN 2076-2569.

2. Статьи, опубликованные в других изданиях:

[1-М] Раҳмонова Д.И. Навъ ва вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Международная научно-практическая конференция по теме ” Роль изучения иностранных языков в укреплении международных коммуникаций. ГОУ “Государственный институт искусства и культуры Таджикистан имени М. Турсунзаде”, 25.11. 2021. – С.166-171.

[2-М] Раҳмонова Д.И. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар асоси осори насрии С. Айнӣ. // Республиканская научно-теоретическая конференция ГОУ “Государственный институт искусства и культуры Таджикистан имени М. Турсунзаде”, 18.04.2022. – С. 411-417.

[3-М] Раҳмонова Д.И. Гурӯҳбандии таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ ва ҳамагунаҳои онҳо дар забони англисӣ // Международная научно-практическая конференция по теме ” Роль изучения иностранных языков в укреплении международных коммуникаций. ГОУ “Государственный институт искусства и культуры Таджикистан имени М. Турсунзаде”, 27.05. 2022. – С.78-84.

[4-М] Раҳмонова Д.И. Актуальные проблемы преподавания русского языка иностранного языка за рубежом (на примере СПП в системе синтаксиса). // Межвузовская научно-практической конференция с международным участием “Лингвометодические аспекты профессионально ориентированного обучения иностранным языкам в неязыковом вузе : традиции и инновации. – Барнаул, 30.11.2023. – С. 312-317.

[5-М] Раҳмонова Д.И. Новые государственные программы развития языков и их полититка в управлении организациями и предприятиями // Республиканская научно-практическая конференция “Аҳамияти омӯзиш ва такмили забонҳои хориҷӣ барои хизмачиёни давлати, роҳбарону ташкилоту корхонаҳо дар шароити тағйирёбии равандҳои сиёсӣ” бахшида ба “Эълон гардидани соли 2023 Соли забони русӣ”/ Академияи идоракунии давлатии назди президенти ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 24.02.2023. – С. 412-418.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Раҳмонова Дилрабо Искандаровна дар мавзуи “Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар муқоиса бо забони англисӣ (дар асоси осори С. Айнӣ)”, барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии таърихӣ-типологӣ, муқоисавӣ ва қиёсӣ

Калидвожаҳо: синтаксис, ҷумлаи мураккаб, ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, забоншиносӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, омӯзиш, таҳлил, таҳқиқ, лексика, фразеология.

Рисолаи илмии Раҳмонова Дилрабо Искандаровна ба омӯзиши навъҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва дар муқоиса бо забони англисӣ бахшида шудааст.

Ҳадафи таҳқиқ муайян намудани хусусиятҳои грамматикӣ ва семантикии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва англисӣ, гурӯҳбандии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда, ҳамчунин нишон додани таҳлилии муқоисавии сохти ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшавандаи мазкур чун низоми яклухт мебошад. Муаллиф барои таҳлилии мавзуи мазкур аз сарчашмаҳои мушаххаси забоншиносони муосир, аз он ҷумла русу тоҷик ва англис гировад намудааст.

Таҳлилии назариявӣ, тобишҳои сохторӣ, маъноиву грамматикии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забонҳои қиёсшаванда яке аз масоили мубрами бахши наҳви забоншиносии тоҷик мебошад.

Дар рисола бори аввал ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони ҳозираи адабии тоҷикӣ дар муқоиса бо забони англисӣ аз ҷиҳати лингвистӣ таҳқиқ гардидааст. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар сохтори наҳвии забони адабии тоҷикӣ яке аз навъҳои серистеъмолтарини ҷумлаҳои мураккаб буда, ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ ба таври фаровон ба кор бурда шудааст.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқот аз он иборат мебошад, ки таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда имкон медиҳад, ки аз қонунияти таърихии пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули наҳв дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, омилҳои ба низом даромадани ҷумлаҳои

мураккаби тобеи муайянкунанда ва асосҳои илмии он зимни таҳлили гурӯҳҳои мавзӯӣ дар маҷмӯъи дуруст натиҷагирӣ карда шавад.

Натиҷаҳои таҳқиқ, ки дар рафти пажӯҳиши мавзӯи маҷмӯъ ба даст оварда шудааст, метавонанд, дар омӯзиши илмии масъалаҳои гуногуни нахвшносии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар маҷмӯъи истифода шаванд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Рахмоновой Дилрабо Искандаровны на тему “Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке в сопоставлении с английским (на примере творчества С. Айни)”, на соискание ученой степени кандидата филологических наук, по специальности 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: синтаксис, сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения с определительными придаточными, языкознание, таджикский язык, английский язык, изучение, анализ, исследования, лексика, фразеология.

Научная работа **Рахмоновой Дилрабо Искандаровны** посвящена изучению разновидностей сложноподчиненных предложений с определительными придаточными в таджикском языке в сопоставлении с английским.

Целью исследования является определение грамматических и семантических особенностей сложноподчиненных предложений с придаточными определительными предложениями в современном таджикском и английском литературном языках, семантическая классификация придаточных определительных предложений в сравниваемых языках, а также семантическая классификация придаточных определительных предложений в сравниваемых языках, а также продемонстрирование сравнительного анализа структуры придаточных определительных предложений как единую систему в указанных языках. Автор с целью рассмотрения данного вопроса исследует конкретные источники современного таджикского, русского и английского языкознания.

Теоретическое обоснование, структурные оттенки, семантический и грамматический анализ придаточных определительных предложений в сравниваемых языках является одним из актуальных проблем синтаксиса в таджикском языкознании.

В диссертации впервые исследуются придаточные определительные предложения современного таджикского литературного языка в сопоставлении с английским в лингвистическом плане. В синтаксической структуре таджикского литературного языка сложноподчиненные предложения с определительными придаточными являются одним из употребительных сложных предложений, которые обильно употребились в письменной и устной речи.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что изучение сложноподчиненных предложений с определительными придаточными даёт возможность правильно сделать выводы из исторической закономерности возникновения, формирования и эволюции синтаксиса в таджикском и английском языках, факторов систематизации сложноподчиненных предложений с определительными придаточными и её научных обоснований при анализе тематических групп в целом.

Результаты исследования, полученные в процессе изучения рассматриваемой темы, могут использоваться в научном обосновании различных вопросов синтаксиса таджикского и английского языков.

ANNOTATION

dissertation by Rakhmonova Dilrabo Iskandarovna on the topic “Complex sentences with subordinate modifiers in the modern Tajik literary language in comparison with English (on the example of the work of S. Aini)”, for the degree of candidate of philological sciences, specialty 02/10/20 - Comparative-historical, typological and comparative linguistics

Key words: syntax, complex sentences, complex sentences, complex sentences with attributive clauses, linguistics, Tajik language, English language, study, analysis, research, vocabulary, phraseology.

The scientific work of Dilrabo Iskandarovna Rakhmonova is devoted to the study of varieties of complex sentences with attributive clauses in the Tajik language in comparison with English.

The purpose of the study is to determine the grammatical and semantic features of complex sentences with subordinate modifiers in modern Tajik and English literary languages, the semantic classification of subordinate clauses in the compared languages, as well as the semantic classification of subordinate modifiers in the compared languages, as well as to demonstrate a comparative analysis of the structure of subordinate clauses sentences as a single system in these languages. In order to consider this issue, the author examines specific sources of modern Tajik, Russian and English linguistics.

Theoretical justification, structural shades, semantic and grammatical analysis of subordinate attributive clauses in the languages being compared is one of the pressing problems of syntax in Tajik linguistics.

The dissertation is the first to examine subordinate attributive clauses of the modern Tajik literary language in comparison with English linguistically. In the syntactic structure of the Tajik literary language, complex sentences with attributive clauses are one of the common complex sentences that are abundantly used in written and oral speech.

The theoretical significance of the study is that the study of complex sentences with attributive clauses makes it possible to correctly draw conclusions from the historical pattern of the emergence, formation and evolution of syntax in the Tajik and English languages, the factors of systematization of complex sentences with attributive clauses and its scientific justification when analyzing thematic groups in in general.

The research results obtained in the process of studying the topic under consideration can be used in the scientific substantiation of various issues of the syntax of the Tajik and English languages.